

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(8), 2021

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը պետերկված է www.elibrary.ru կայքում:

The «Scientific Artsakh» journal is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

The «Scientific Artsakh» journal is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «Научный Арцах» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных

Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (ВАК РА).

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»

ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН

2021

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Համարը հրատարակության է երաշխավորել «Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)

Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հրանտ ԱՎԱԼԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Վլադիսլավ ԳՐՈՒՉԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստորոմա, ՌԴ**)

Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)

Սեյրան ՉԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մարեն ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլջտին, Լեհաստան**)

Նատալյա ԿՈՎՎԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)

Վալենտինա ԼԱՊԵՎԻ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)

Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆԻ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)

Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)

Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մուշեղ ՀՈՎԱՆԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Յուրի ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Մաքսիմ ՎԱՍԻԿՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)

Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1(8), 2021, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2021, 280 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2021թ. 1-ին (8-րդ) համարի տպագրությանն աջակցել է «Hi-Arm» բարեգործական հիմնադրամը:

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Tehmina MARUTYAN, Ph.D. in Philology, Associate Professor

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Mushegh HOVSEPYAN, Doctor of Philology, Professor
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Yuri SUVARYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Economics, Professor
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 1(8), 2021, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2021, 280 pages.

The publication of the 1st (8th) 2021 «Scientific Artsakh» journal was supported by «Hi-Am» Charity Foundation.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, кандидат философских наук, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джюльетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Мушег ОВСЕПЯН, доктор филологических наук, профессор
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Юрий СУВАРЯН, академик НАН РА, доктор экономических наук, профессор

Научный Арцах, № 1(8), 2021, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2021, 280 страниц.

Публикация 1(8) номера 2021 года журнала «Научный Арцах» была осуществлена при содействии благотворительного фонда «Hi-Am».

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * CONTENTS * СОДЕРЖАНИЕ**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ**

- Գևորգ Ստեփանյան.** Հայերի էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.) (Մաս 1).....9
Gevorg Stepanyan. The Stages of Implementation of the Policy of Ethnic Cleansing and Genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus (11th-20th cc.) (Part 1)
Геворг Степанян. Этапы осуществления этнических чисток армян и геноцидальной политики в Восточном Закавказье (XI-XX вв.) (Часть 1)

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
 POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
 ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

- Կատերինա Ալթունյան.** Համայնքների խոշորացումը Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման համակարգում. դրական և բացասական կողմերի վերլուծություն.....35
Katerina Altunyan. Enlargment of Communities in the Local Self-Government System of the Republic of Armenia: Analysis of Positive and Negative Outcomes
Катерина Алтунян. Увеличение общин в системе местного самоуправления Республики Армения: анализ положительных и негативных сторон

- Անժելա Էլիբեգովա.** Հայերի ջարդերը Սումգայիթում 1988 թվականին՝ որպես Ադրբեջանում հակահայկական քարոզչության գործոն.....47
Anzhela Elibegova. Armenians Pogrom in Sumgait in 1988 as a Factor of Anti-Armenian Propaganda in Azerbaijan
Анжела Элибегова. Погромы армян в Сумгаите в 1988 г. как фактор антиармянской пропаганды в Азербайджане

- Արտակ Հարությունյան.** Պետության ռազմական անվտանգության ներուժը. եւությունը, կառուցվածքը և առանձնահատկությունները.....54
Artak Harutyunyan. The Potential of Military Security of the State: Essence, Structure and Features
Артак Арутюнян. Потенциал военной безопасности государства: сущность, структура и особенности

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

- Արթուր Դամբարյան.** Իրավունքի և օրենքի կոլիզիաները իրավունքի փիլիսոփայությունում.....64
Artur Ghambaryan. Collisions of Law and Justice in the Philosophy of Law
Артур Гамбарян. Коллизии права и закона в философии права

- Տիգրան Մարկոսյան, Անահիտ Սանթրոսյան.** Եվրասիական տնտեսական միության մարմինների նորմատիվ իրավական ակտերի կիրառման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում.....86
Tigran Markosyan, Anahit Santrosyan. Issues Pertaning to the Application of Normative Legal Acts of the Eurasian Economic Union Bodies in the Republic of Armenia
Тигран Маркосян, Анаит Сантросян. Проблемы применения нормативных правовых актов органов Евразийского экономического союза в Республике Армения

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

**ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈԼԵՐՆ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XI-XX ԴԴ.)
(ՄԱՍ 1)***

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: [10.52063/25792652-2021.1-9](https://doi.org/10.52063/25792652-2021.1-9)

ԳԵՎՈՐԳ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթօջախների և
Սիյունքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականության) հենքի վրա ներկայացնել Արևելյան Այսրկովկասում Կուրի դաշտավայրից մինչև Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, XI-XX դարերի ընթացքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված Էթնիկ զտումների ու ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաբնական ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի Էթնիկ զտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XI-XVIII դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և դվրբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուննի լեպգիններ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնատեղափոխվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ զտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.):

Հետագայում ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով է իրականացվել՝ արդեն արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մուսավաթական (1918-1920 թթ.) և վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.):

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.03.2021թ., գրախոսվել՝ 10.03.2021թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.03.2021թ.:

Հողվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը էթնիկ պտույտների ու ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում, այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը 1915-1916 թթ-ին. Արևմտյան Հայաստանում: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաբել) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր:

Պատմագիտական գրականության մեջ թեև խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձերը բավմաթիվ են, սակայն առանձին բնության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից ներառյալ Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում հայերի էթնիկ պտույտների ու ցեղասպանական քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

***Հիմնաբառեր՝** Արևելյան Այսրկովկաս, Բաբելի նահանգ, Կուրի ծախափնյակ, համաթուրքականություն, էթնիկ պտույտ, այլատյացություն, ցեղասպանություն, բռնագաղթ:*

Դիտարկելով Արևելյան Այսրկովկասի (ներառում է Կուրից հյուսիս պատմական Բուն Աղվանքի¹ և նրանից հյուսիս-արևելք տարածվող մերձկասպյան, ինչպես նաև Կուրի աջափնյա դաշտավայրը և Երասխ/Արաքսի ստորին հոսանքից հարավ գտնվող՝ Մեծ Հայքի Փայտակարան² աշխարհի արևելյան՝ Կասպից ծովի առափնյա շրջանները),

¹ Բուն Աղվանքի աշխարհագրական սահմանների և առնթրեք հարցերի մանրամասն քննությունը տե՛ս Ա. Կոպյան Ա. Ա., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987; **Սվազյան Հ.**, Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006; **Վարդանյան Ա.**, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013; **Յակոբեան Ա. Ա.**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար, Երևան, 2020:

² Մեծ Հայքի 11-րդ՝ Փայտակարան աշխարհը Հայաստանում Արշակունյաց թագավորության վերացումից (428 թ.) հետո տարբեր ժամանակներում մտել է այլևայլ պետությունների կազմի մեջ: Թուրքմենչայի 1828 թ.-ի փետրվարի 10-ի հաշտության պայմանագրով Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության տիրապետության հաստատումից հետո անցկացվեցին վարչատարածքային բաժանումներ: Ցարական կառավարությունը նախ՝ Կասպիական մարզի (1840 թ.), ապա՝ Շամախու նահանգի (1846 թ.), իսկ այնուհետև՝ Բաբելի նահանգում (1867 թ.) Շիրվանի, Բաբելի և Ղուբայի պրովինցիաներից բացի ընդգրկեց նաև Փայտակարանի (ունեցել է 12 գավառ) արևելյան շրջանները. հյուսիսում Մուղանի դաշտի մեծ մասը (հետագայի՝ Չավատի գավառը), հարավ-արևելքում՝ Կասպից ծովի առափնյա շրջանը՝ Լենթորանի ցածրավայրը և Թալիշի լեռնային շրջանը (հետագայի՝ Լենթորանի գավառը): 1920 թ.-ի ապրիլի վերջերին Փայտակարանի արևելյան շրջանները բռնակցվել են Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին (տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 350; **Հարությունյան Բ.**, Փայտակարան, ՋՍՀ, հ. 12, Երևան, 1986, էջ 301-302; **Նույնի՝** Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թթ., Բե՛Հ, Երևան, 1976, էջ 77-95; **Նույնի՝** Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, ԼՀԳ, Երևան, 1981, № 12, էջ 61-76; **Նույնի՝** Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների (քարտեզ), Երևան, 2001); **Амбарцумян А.**, Область Пайтакаран и гора Сабалан. Филологические и этимологические очерки (этимология названий и происхождение традиций). Международная конференция по арменоведению «Письменные памятники армянского наследия», Сб. докладов и тезисов. Ред. составитель Д. С. Мкртчян, СПб., 2017, С. 21-40); **Յակոբեան Ա. Ա.**, Աշխարհացոյցեան Փայտակարան նահանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ («Հայաստանը եւ արեւելաքրիստոնէական քաղաքակրթությունը. Գ»: ճանաչված հայագետ-կովկասագետ Պավել Չոբանյանի (1948-2017) ծննդյան 70-ամյակին նվիրված Հանրապետական գիտաժողով (մայիսի 17-18, 2018): Չեկուցումներ եւ Չեկուցումների դրոյթներ, Երևան, 2018, էջ 236-246; **Նույնի՝** Локализация кантонов (гаваров) прови-

տեղաբնիկ հայերի³ կոտորածների, եթևիկ գտումների, հետազայում նաև ցեղասպանության վերածված քաղաքականության հիմնահարցը՝ ժամանակագրական առումով

нции Пайтакаран Великой Армении по «Ашхraphацоийц»-у («Армянской географии» VII века), «Anatolia – The Caucasus – Iran: Ethnic and Linguistic Contacts» (ACIC), 10-12 May, 2018, Yerevan, Institute of Oriental Studies, Russian-Armenian University, Armenia in Cooperation with the Institute of Empirical Linguistics Goethe University of Frankfurt am Main, Abstracts. Yerevan, 2018, p. 19-20.

³ Պատմական հավաստի հիշատակությունները վկայում են, որ Կուրի ձախափնյակի և մերձկասպյան շրջանների տարեթևիկ տարածքում վաղ ժամանակներից բնակվել են ոչ միայն աղվաններ, այլև որոշակի հայկական եթևիկ տարր, որն ուրույն դերակատարություն է ունեցել երկրամասի մշակութային ու քաղաքական զարգացումներում (տե՛ս **Գալստյան Յ., Հակոբյան Ա.**, Եթևալեզվական գործընթացները Բուն Աղվանքում (**Գալստյան Յ., Հոդվածներ**, հուշագրություններ, հարցազրույցներ (ժողովածու): Կազմ. **Մարության Յ.**, Երևան, 2003, էջ 91-92): Հայկական լեռնաշխարհից արևելք՝ Կուրի ձախափնյակում, հայ եթևիկ տարրի վաղեմությունը փաստող բազմաթիվ ապացույցներ կան հայկական աղբյուրներում: Ինչպես, օրինակ, Սիմեոն Ա Երևանցի պատմագիր կաթողիկոսը հիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու և հայակոս ժողովորոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, **հայք են ի բնէ**» (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.): Դիւան Հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, հրատարակեց **Գիտ քահանայ Աղանեսաց**, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-418): Նշենք, որ երկրամասում հայերի տեղաբնիկ լինելը փաստում են նաև օտար աղբյուրները: Այդ հիմաստով հատկապես ակնառու է կովկասագետ Յու. Գագենյեստերի տեղեկությունը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչությունից իրենց նախաբնակությունը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուրիները» (**Гагемейстер Ю.**, Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение (Сборник газеты «Кавказ»), первое полугодие 1847 года. Изд. **О. Н. Константиновым**, Тифлис, 1847, С. 58. Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ միջնադարում երկրամասի ողջ տարածքում Կուրից մինչև Կասպից ծով, բնակվում էին մեծ թվով հայեր. հայաբնակ բնակավայրերի թիվը հասնում էր ավելի քան 200-ի (տե՛ս **Կարապետյան Ա.**, Շամախու գավառի գյուղերի պատմությունից, ԼՀԳ, Երևան, 1989, № 2, էջ 57):

Բաբլի շրջակայքում գոյություն ունեցած հայկական գյուղական համայնքների մասին ուշագրավ տեղեկություն է հաղորդում XV դ. սկզբի տեղացի արաբ աշխարհագրագետ ու ճանապարհորդ Աբդ աբ-Ռաշիդ ալ Բաբուվին՝ ավանդաբար նրանց բնակիչներին կոչելով քրիստոնյաներ: «Բաբուլի... մերձակայքում,- գրում էր Բաբուվին,- կան շատ գյուղեր և յուրաքանչյուրն ունի ամրացված միջնաբերդ ամրապինդ պատերով: Այդ գյուղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնյաներ են (իմա՝ հայեր - Գ. Ս.)...» (**Абд ар-Рашид ал-Бакуви**, Китаб талхис ад-асар ва аджа`иб ал-малик ал-Кахар («Сокращение [книги о] «Памятниках» и чудеса царя могучего»)). Издание текста, перевод, предсловие, примечания и приложения **З. Буниатова**, Москва, 1971, С. 89-90). Այստեղ հարկ է նշել, որ աշխատության հրատարակիչ, հայտնի պատմակեղծարար Հիա Բունիաթովը, որին հատուկ է պատմական անցանկալի փաստերի նենգափոխումն ու աղավաղումը, կասկածի տակ ղնելով այդ հաղորդման հավաստիությունը, հանիրավի միջամտել է պատմիչի շարադրանքին և բնօրինակի այդ հատվածում դրել հարցական նշան:

Ի լրումն վերոնշյալի՝ ավելացնենք, որ 1683 թ.-ի հունվարի 6-8-ը Բաբու այցելած գերմանացի բնագետ ու բժիշկ Էնգելբերտ Կենմաֆերը քաղաքի բազմակողմանի նկարագրությունից բացի ուշագրավ տեղեկություններ է թողել նաև «Կույսի աշտարակի» ու ամրոցի գլխավոր մուտքի՝ «Շամախիի» դարպասների մոտ գտնվող հայկական երկհարկանի բարավանատան մասին (տե՛ս - **Kempfer E.**, Amoenitatum Exoticarum Politico-Phisico-Medicarum Fasciculi, Lemgoviae, 1712, p. 264-286).

Կուրի ձախափնյակի մշակութային զարգացումներում հայկական ազդեցությունն առավելապես դրսևորվել է քրիստոնեության և դպրության տարածման ու հաստատման գործում: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ՝ Գրիգոր Լուսավորիչը և Հայոց թագավոր Տրդատ III Մեծը (298-330 թթ.) քրիստոնեության քարոզչությունը տարածեցին «...մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից...» (**Ազաթանգեղոս** Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ **Գ. Տեր-Մկրտչյան եւ Սու. Կանյանց**, Տփլիս, 1909, էջ 439): Պատմականորեն հավաստի է, որ IV դ. 30-ական թվականների սկզբներին երկրամասում քրիստոնեություն է քարոզել Բուն Աղվանքի և Վիրքի համար եպիսկոպոս կարգված Հայոց կաթողիկոս Վրթանես Ա Պարթևի երեց որդի Գրիգորիսը, որը Մասքթաց հեթանոս Սասեսան թագավորի հրամանով նահատակվել է

Դերբենդից հարավ՝ Կասպից ծովի ափին գտնվող Վատնյա դաշտում (ներկայիս Խաչմասի շրջանում): Տե՛ս **Փաստոսի Բիզանդացու** Պատմութիւն Յայոց, քնագիրը **Զ. Պատկանեանի**, թարգմ. և ծանոթ. **Ստ. Մախասեանի**, Երեւան, 1987, էջ 26; **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հ. Ա, Կ. Ղոխի, 1912, գ 99, էջ 138-139; **Հարությունյան Բ.**, Մազքթաց Սանեան թագավորի արշավանքը, ԼՂԳ, Երևան, 1981, N 6, էջ 76-77; **Мурadian П.**, Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя, «Кавказ и Византия», вып. 3, Ереван, 1982, С. 5-20; **Акопян А.**, Албания-Алуанк, С. 124-145; **Սվազյան Յ.**, Աղվանից կաթողիկոս Մանուկ Գրիգորի, «Էջմիածին», 2003, N 2, էջ 39-46:

Բուն Աղվանքում գրի, լուսավորության ու քրիստոնեության հետագա տարածումը սերտորեն կապված է Մեսրոպ Մաշտոցի կրթալուսավորական գործունեության հետ, որը Հայաստանում նորաստեղծ գրի ամրապնդումն ու լուսավորական գործը հաջողությամբ ավարտին հասցնելուց հետո՝ V դ. սկզբներին, նույն առաքելությամբ անցել է Բուն Աղվանք և Եսվաղեն թագավորի, Երեմիա եպիսկոպոսի ու Բենիամին երեցի օգնությամբ տարածել իր ստեղծած աղվաներեն գիրը (**Կորյուն**, Վարք Մաշտոցի: Բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր **Մ. Աբեղյանի**, Երևան, 1941, էջ 70; **Ակիսեան Ն.**, Ս. Մաշտոց վարդապետ. Կեանքն եւ գործունեութիւնը, հանդերձ կենսագրութեամբ Ս. Սահակայ, Վիեննա, 1949, էջ 295-319; **Абрамян А.**, Дешифровка надписей Кавказских агван, Ереван, 1964, С. 73; **Յակոբեան Ա.**, Մաշտոցի երկրորդ հիսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ ինդիքները, Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Յայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին (Երեւան, 12-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ.): Չեկուցումների ժողովածո, Երեւան, 2006, էջ 122-131):

Բուն Աղվանքը հնուց գտնվել է հայկական պետականության ու Հայ Առաքելական Եկեղեցու հոգևոր ու քաղաքակրթական ազդեցության ներքո: Այն, որ վաղ միջնադարից մինչև Հայոց թագավորության անկումը (428 թ.) Աղվանից թագավորությունը որոշ ընդհատումներով գտնվում էր հայկական թագավորության քաղաքական ու մշակութային ազդեցության ներքո, խոսում վկայության ենք շահնդիպում Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Յայոց» երկում. «Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ Լուսավորիչն Յայոց... զսուրբն Գրիգորիոս... Իսկ երկրորդ հատուածիս դիցուք զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերենախօսք յորովք էին. թագաւորքն՝ հնազանդք՝ թագաւորացն հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արծան է ի միասին յինչյիշատակ երկուց ազգացս» (**Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Յայոց, աշխատասիրութեամբ **Կ. Մեխիթ-Օհանջանյանի**, Երևան, 1961, էջ 192): Յայր Ներսէս Ակիսեանի դիտարկմամբ՝ «...Աղուանից աշխարհը ոչ միայն ... Մեծ Յայաստանի հովանայն տակ սպարծ էր եւ անոր մշակոյթով մնած, այլ եւ... կրօնքով եղբայրացած... թեպէտ յետոյ քաղաքականապէս անկէ բաժանուած, բայց եղած է... անոր հետ դաշնակից եւ դրացիութեամբ» (**Ակիսեան Ն.**, Ս. Նշվ. աշխ., էջ 315): Հ. Աճառյանը, բարձր գնահատելով Յայոց քաղաքակրթական նշանակությունը երկրամասում, գրել է. «Աղուանից երկրին մեջ գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր... Ասոնք այնպէս ուժեղ էին և այնպէս հաստատուն կերպով տեղաւորուած երկրին մեջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրոյնութիւնը կորցրած չէին, այլ և ընդհակառակը, զանազան յաջող հանգամանքներու պատճառաւ... ազդեր էին երկրի վրայ...» (**Աճառյան Հ.**, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 44): Շիրվանում հայ բնակչության՝ հնուց և վաղ միջնադարից եկող մշակութայնորտ գործունեության շարունակականության վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում է արել Լեոն՝ Նշելով, որ «Հայերը Շիրվանում բնակություն են հաստատել իստ հին ժամանակներից: Բացի դրանից, չը պետք է մոռանալ, որ Շիրվանը հին Աղուանից երկրի մի մասն է, իսկ Աղուանից երկիրը, երկար դարերի ընթացքում եղել է հայերի կուլտուրական եւ քաղաքական խիստ ազդեցութեան տակ» (**Լ [Լեոն]**, Շամախի, «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, փետրվարի 7, № 28):

Երկրամասի Եթևոմշակութային պատմության մեջ հայոց Եթևոհոգևոր ու քաղաքակրթական ակունքների ու հայաբնակ գյուղերի մշակութային գործունեության անվիճելի վկայություններն են հայ ճարտարապետության հորինվածքներով կառուցված միջնադարյան բազմաթիվ եկեղեցիները, վանքերը (Քիչի Ս. Եղիշտ Առաքյալ, Ճալեթի Ս. Աստվածածին, Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա, Մեյսարիի Ս. Աստվածածին և այլն) և մատուռները, հնավայրերի հայերեն արձանագրված հարյուրավոր խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցով հարուստ են Նիժ, Վարդաշեն, Ճալեթ, Ամուրավան, Գանձակ, Ղալակա, Վանք, Ռուշանաշեն, Հնդար, Սաղիան, Մատրասա և այլ գյուղերի գերեզմանատները (տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Երևան, 1997):

դրանք պայմանականորեն բաժանել ենք չորս հիմնական փուլի՝ սկսած XI դարից՝ ներառյալ վաչկատուն թյուրքայեզու մահմեդական եկվորների հիմքի վրա 1918 թ.-ին ստեղծված արհեստածին «Աղրբեջան» կազմավորման խորհրդային ժամանակաշրջանը՝ 1920-1990 թթ.:

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼ (XI-XVIII ԴԴ.): Պատմական Առանի և Շիրվանի տարածքն ընդգրկող Արևելյան Այսրկովկասն իր աշխարհագրական դիրքով վաղ ժամանակներից եղել է տարբեր ժողովուրդների ու մշակույթների ակտիվ փոխազդեցության, հյուսիսից՝ ճորա կամ Դերբենդի լեռնանցքով պարբերաբար ասպատակող վաչկատուն խազարների, Արևելքի ու Արևմուտքի հզոր տերությունների՝ Պարթևական թագավորության և Յոնմեական կայսրության, Սասանյանների ու Բյուզանդիայի մրցակցության ու ռազմական բախումների թատերաբեմ մեծապես տուժելով ավերիչ պատերազմներից ու տիրապետություններից: Ինչպես իրավամբ գրում է Մակար եպս. Բարխուտարյանը. «Ոչ մի երկիր ենթակայ եղած չէ վերջին աստիճան ճնշման, սրածուրթեան, արիւնահեղութեան, սովի և գերեվարութեան, որքան Աղուանից երկիրն: Աղուանից երկիրն, լինելով հիւսիսից հարաւ և հարաւից հիւսիս անցուդարձ անելու միակ ճանապարհն կամ դուռնն, բազմիցս ոտնակոխ է լինում յաճախակի անցուդարձ անող բռնաւորների հրոսակներից մանաւանդ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ»⁴:

Հայկական լեռնաշխարհից արևելք՝ Կուրի ձախափնյակի էթնոմշակութային պատկերում, դեռևս պարսկական (V-VI դդ.) տիրապետության, ապա արաբական արշավանքների ու նվաճումների շրջանում (VII-IX դդ.) սկսված մշակութային, քաղաքական ու էթնիկական փոփոխություններն ավելի մեծ ու լուրջ բնույթ ստացան XI-XVIII դդ. ընթացքում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվեց այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների տիրապետության տակ⁵:

Այսպես՝ 1066 թ.-ին Ատրպատականից ելող սելջուկ-թյուրքերը Կարա-Տեկին ամիրայի առաջնորդությամբ արշավում են Շիրվան⁶: XI դ. 70-ական թվականներին Շիրվանի

Կուրի ձախափնյակում հայերեն խոսքն ամրապնդվում ու տարածվում էր նաև հայերեն գրով: Այս առումով պատմական բացառիկ արժեք ունեն նաև երկրամասի տասնյակ գրչօջախներում (Բաբու, Շամախի, Սաղիան, Մեյսարի, Ճալեթ, Մատրասա և այլն) XIV-XVIII դդ. ընթացքում ընդօրինակված հայերեն ձեռագիր բազմաթիվ մատյանները (Ավետարաններ, սաղմոսարաններ, քարոզգրքեր, ճաշոցներ, եկեղեցական-ծիսական այլ ժողովածուներ՝ մաշտոյներ, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր և այլն) (տե՛ս **Եգանյան Օ.**, Մետրոպ արքեպ. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 1970, № Ա, էջ 45-48, տե՛ս նաև **Խոյնի**՝ Աշխատութիւններ: Հրատարակութեան պատրաստեց՝ **Գ. Տեր-Վարդանեան**, Երևան, 2014, էջ 72-75): Երկրամասի գրչության կենտրոններում ոչ միայն ընդօրինակվել են մատյաններ, այլև գրատներում պահվել, կորստից փրկվել և մեզ են հասել այլ վայրերում (Սպահան, Թիֆլիս, Բաբերդ, Արցախ, Գողթան, Նոր Ջուղա, Սյունիք, Մոկս, Կաֆա և այլն) XIV-XIX դդ. ընդօրինակված, նվիրատվությունների կամ այլ ճանապարհներով ձեռք բերված մեծաքանակ արժեքավոր ձեռագրեր, որոնց մի մասն այժմ պահպանվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում և Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի գրատանը (տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախու Հայոց թեմի գրչության այլ վայրերում գրչագրված եկեղեցապատկան և վանքապատկան մատյանները (XIV-XIX դդ.), «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, 2005, № ԺԲ, էջ 67-73):

⁴ **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դարստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 88-89:

⁵ Տե՛ս Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. II, Երևան, 2016, էջ 489-513:

⁶ X դարից Կուրի ստորին հոսանքից մինչև Կասպից ծով և Անաշերոնի թերակղզուց հյուսիս-արևմուտք՝ ընդհուպ մինչև Դերբենդի ամիրայություն ընկած ողջ մերձկասպյան տարածքը Շամախի կենտրոնով սկզբնաղբյուրներում առավելապես հայտնի էր «Շիրուանայ երկիր» անունով, որի հիմքում ընկած էր վաղմիջնադարյան ճիղքի բուն-աղվանական թագավորությունը: Մ. Չամչյանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ..., որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ և Կասպից ծովու՝ մինչև ի Դարբանդ. և սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ, կամ Շիրուան...» (**Միքայել Չամչյանց**, Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Երևան, 1984, հավելված, էջ 131): «Շիրվան» երկրանվան

լեռնահովիտները ողողվեցին օղուգա-թյուրթափական քոչվոր ցեղերի կողմից⁷: Այդ ամենն ուղեկցվում էին անլուր ջարդերով, անասնեյի դաժանությամբ ու բռնությամբ, թալանով ու կողոպուտով: Սելջուկյան աշխարհակալ տերության թուլացմանը զուգընթաց՝ Կրաստանի թագավոր Դավիթ Դ Շինարար թագավորը, 1124 թ.-ին առանց նկատելի դիմադրության հանդիպելու, տերության կազմի մեջ մտցրեց նաև Շիրվանը⁸:

Շիրվանահայության համար դաժան փորձությունների ժամանակներ սկսվեցին մոնղոլ-թաթարական ավերիչ արշավանքների հետևանքով: 1222 թ.-ի սկզբներին մոնղոլական զորաբանակը, հյուսիս-արևելյան Հայաստանից շարժվելով Շիրվան, պաշարեց Շիրվանի երբեմնի մայրաքաղաք Շամախին⁹: Քաղաքի բնակիչները դիմում են ինքնապաշտպանության: Սակայն եռօրյա համառ մարտերից հետո մոնղոլները գրավում են քաղաքը և դաժան հաշվեհարդար տեսնում ազգաբնակչության հետ¹⁰: Հայ և օտար աղբյուրներն իրար լրացնող տեղեկություններ են հաղորդում մոնղոլական արշավանքների ու չարագործությունների մասին: Չորօրինակ՝ XIII դ. արաբ պատմիչ Իբն Ալ-Ասիրի վկայությամբ՝ «Բնակիչները հոգնած, ուժասպառ ու թուլացած էին, ուստի ընկճվեցին, իսկ թաթարները գրավեցին քաղաքը, շատերին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին և այլանդակություններ գործեցին»¹¹: Շիրվանահայության հետագա վիճակն էլ ավելի ծանրացավ մոնղոլ-թաթարների՝ ճարմաղանի (1236 թ.), ապա 1318-19 թթ.-ին Ոսկե Հորդայի իսկ Ուզբեկի արշավանքների ժամանակ¹²:

1387 թ.-ից Շիրվանը ենթարկվեց նաև Լանկ-Թամուրի ամայացնող արշավանքների¹³: Վերջինիս բանակները ավերեցին իրենց ճանապարհին ընկած քաղաքները, բերդերն ու եկեղեցիները: «Շրվանայ երկրի» Մատրասա հայկական գյուղում Թումա Թավրիզեցի գրչի 1403 թ.-ին ընթրիխակած «Մեկնութիւնք եւ քարոզք Մատթոսի վարդապետի, աշակերտի Գրիգորի Տաթևացւոյ» ձեռագրի հիշատակարանում Լանկ-Թեմուրի չարագործություններն մասին դառնությամբ արձանագրված է հետևյալը. «...ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ ժամանակիս, զի հենք և երկիւղ և սասանումն և դողումն թշուառականին և նեռին կարապետին՝ **Թամուրին**, որ թարթմանի **դա մուր**, զի ուր և հասանէ մթնատեսակ և մրրատեսակ առնէ, զոմն կողոպտելով, զոմն չարչարելով, զոմն սպանելով,

ստուգաբանման և հարակից հարցերի մանրամասն քննությունը տե՛ս **Минорский В.**, История Ширвана и Дербента X-XI вв., Москва, 1963, С. 85, 106-119; **Փափագյան Հ.**, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Կրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X դ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1953, № 5, էջ 80, 86; **Акопян А. А.**, Албания-Алуанк, С. 90; **Դալալեան Տ.**, Շիրուան տեղանուն ստուգաբանութեան շուրջ, «Հայկագեան հայագիտական հանդես», Պեյրուբ, 2006, հ. Ի-2, էջ 17-28; **Հակոբյան Ար.**, «Շիրվան» երկրանվան ծագման հարցի շուրջ, «Մերձավոր Արևելք», հ. IV, Երևան, 2007, էջ 61-65:

⁷ Տե՛ս **Բռնազյան Ս.**, Հայաստանը և սելջուկները (XI-XII դդ.), Երևան, 1980, էջ 135, 175, 200:

⁸ Տե՛ս Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. II, էջ 319:

⁹ 1192 թ., Շամախիում տեղի ունեցած ահեղ երկրաշարժի պատճառով Շիրվանշահ Ախսիտան I-ը (մոտ 1160-1196/7 թթ.) մայրաքաղաքը ժամանակավորապես տեղափոխել է Բաթու (տե՛ս **Джидди Г.**, Средневековой город Шемаха (IX-XVII вв.): историко-археологическое исследование, Баку, 1981, С. 39-40):

¹⁰ Տե՛ս **Ալթունեան Գ.**, Մոնղոլները եւ նրանց արշաւանքները ԺԳ դարում, Վաղարշապատ, 1913, էջ 19, տե՛ս նաև **Ստեփանյան Հ.**, Հայ ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլների լծի դեմ, Երևան, 1990, էջ 41:

¹¹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, արաբական աղբյուրներ, Բ, **Իբն Ալ-Ասիր**: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, Երևան, 1981, էջ 305:

¹² Տե՛ս Կրաց ժամանակագրություն (1207-1318): Թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Պ. Մուրադյանի**, Երևան, 1971, էջ 72:

¹³ Տե՛ս **Կիրակոսյան Գ.**, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Երևան, 1997, էջ 52:

գումն գերելով, զհայր ի յորդոյ բաժանելով և զորդի ի հօրէ և այլն: Եւ ոմանք մագապուրծ լինելով ի յայրս և ի ծերպս և յամրոցս և ի դղեակս, և ոչ լինէին ազատեալք, զի ոմանք ի սովոյ մեռանէին և այլք ի տօթոյ և ի ծարաւոյ, կէսք ի յահէ և յերկիւղէ զինքեանս քարավէժ առնէին, և այլ բազում չարիս...»¹⁴:

Լանկ-Թամուրի տիրապետությունը նվաճյալ երկրների համար ունեցավ ծանր ու աղետալի հետևանքներ: Ավերածություններից ու կոտորածներից զատ՝ Լանկ-Թամուրը Արևելյան Այսրկովկասի մի շարք գավառներում բնակեցրեց հուրասանից բերված թյուրքական ցեղեր՝ այս կերպ հետզհետե փոխակերպելով երկրամասի էթնիկ պատկերը¹⁵: Լանկ-Թամուրի մահից հետո (1405 թ.) Նրա որդի Շահռուխի և Իսբանդար կարա-կոյունլուի միջև իշխանության համար մղվող տևական բախումների ժամանակաշրջանում ամայացան բազմաթիվ գյուղեր, հրի ու սրի ճարակ դարձան հազարավոր բնակիչներ: Հերթական անգամ Իսբանդարը 1434 թ.-ին մեծ բանակով արշավելով Շիրվան՝ քարուքանդ է անում գյուղերն ու ավանները, բարբարոսաբար կտրել տալիս այգիները, անողորքաբար սրի քաշում ազգաբնակչությանը¹⁶:

Շիրվանը գերծ չմնաց նաև Այսրկովկասում իրենց տիրապետությունը հաստատելու նպատակով XV դարի սկզբից կարա-կոյունլու և Նրանց ցեղակից ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղերի միջև սկսված հակամարտությունից ու արշավանքներից: Կարա-կոյունլուների առաջնորդ Կարա-Յուսուֆը 1411 թ.-ի աշնանը ավերում է Շամախին և Շիրվանի գյուղերը՝ անլուր զրկանքներ պատճառելով ազգաբնակչությանը¹⁷:

Քրիստոնյա, այդ թվում նաև հայ բնակչությունը մեծապես տուժեց նաև XV դարի վերջին Արդաբիլի շեյխերի և Շամախիի Շիրվանշահերի միջև գերիշխանության համար տևական պայքարի ընթացքում: Պատերազմական գործողություններից ու արշավանքներից տուժեց հատկապես քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, որի մեծ մասը սպանվեց, գերեվարվեց կամ դարձավ բնավեր: Պատմությունը բազում հիշատակություններ է թողել Արդաբիլի շեյխերի տրամադրության տակ գտնվող Սեֆյանների հիմնական հենարան դարձած թյուրքական քոչվոր ցեղերի՝ ղզբաշների¹⁸ Շիրվանում և հատկապես Շամախի քաղաքում գործած ոճրագործությունների մասին: Նկատենք, որ նախքան ղզբաշների արշավանքները Շիրվան, Շամախի քաղաքն ուներ հոծ հայ բնակչություն: Այս առումով փաստագրական տեղեկություններ են արձանագրել եվրոպացի բազմաթիվ ճանապարհորդներ: Ինչպես, օրինակ, XV դարի երկրորդ կեսի իտալացի դիվանագետ, ճանապարհորդ ու վաճառական Ջոզեֆո Բարբարոն, որը 1471-1473 թթ.-ին եղել է Վենետիկի դեսպանը Պարսկաստանի այդ ժամանակվա տիրակալ ակ-կոյունլու Ուզուն-Յասանի արքունիքում, Վենետիկ վերադառնալու ճանապարհին Թավրիզից հետո լինելով նաև Շամախիում՝ հետևյալ տեղեկությունն է հայտնում. «Այս [Շամախի] շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն եւ շինում է մետաքս, կտավ և ուրիշ բաներ իրենց ե-

¹⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին (1401-1450 թթ.): Կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1955, էջ 31:

¹⁵ Տե՛ս **Սանանդյան Յ.**, Ձևական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ (XI դարից մինչև XV դարի սկիզբը), Երևան, 1952, էջ 347, 352:

¹⁶ Տե՛ս **Թովմա Մեծուփեցի**, Պատմագրություն: Աշխատասիրությամբ **Լ. Խաչիկյանի**, Երևան, 1999, էջ 100, տե՛ս նաև **Կիրակոսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁷ Տե՛ս **Կիրակոսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 80-81:

¹⁸ XV դարում Սեֆյանների գլխավոր հենարան դարձած թյուրքական վաչկատուն ցեղերը, որոնց մի մասն ուներ բուն օղուզական ծագում, իսկ մյուսը մասը սերում էր միջինասիական թյուրքերից, XV դ. երկրորդ կեսին ստացան «ղզբաշներ» անունը (թյուրքերեն՝ «կարմրագլուխներ»), քանի որ այդ ռազմիկ քոչվորները որպես տարբերակչան սկսեցին կրել տասներկու ալ երիզներով չալվա: Հենց սրանք անունով Սեֆյանների պետությունը հաճախ անվանվում է «ղզբաշական» (տե՛ս **Петрушевский И.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград 1949, С. 18, տե՛ս նաև **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005, էջ 296):

ղանակով: **Գտնվում է Մեծ Հայաստանում¹⁹, և բնակիչների մեծ մասը հայ են**» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)²⁰:

Այսպես, ղզլքաշները, շեյխ Յեյդարի գլխավորությամբ 1488 թ.-ին մտնելով Շիրվան, անողոքաբար, առանց սեռի ու տարիքի խտրության կոտորում են Շամախիի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, այդ թվում նաև՝ հայերին: Մշո Առաքելը վանքի ճառընտիրի հիշատակագրությունն այդ իրադարձության վերաբերյալ հետևյալ հաղորդումն է թողել. «Որ եւ ժողովեաց (շեյխ Յեյդարը – Գ. Ս.) յայսմ ամի արս իբրև ԽՌ. (40.000), եւ գնացեալ խաբեութեամբ եմուտ **ի Շամախի**, եւ զամենեսեան, որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից... զարս եւ զկանայս՝ սրով կոտորեաց, և զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց...»²¹: Շեյխ Յեյդարի հրամանով գազանաբար սրի են քաշվում նաև մանկահասակ երեխաները՝ աննկարագրելի տանջանքով. «...և գմանր տղայքն ժողովեալ առ ինքն և դիգեալ ի վերայ միմեանց հինգ և վեց, և ինքն ի վերուստ նիզակաւ անցուցաներ մինչև ի ներքին տղայն. և վերացուցեալ նիզակաւն կանգներ, և տղայքն աղիողորմն թալկանային ոտիւք և ձեռօք ի ծայրս նիզակացն...»²²:

Յեյդարի գազանությունները շարունակում է որդին՝ շեյխ Իսմայիլը, որը 1501 թ.-ին 7000-անոց բանակով գրավում է Շամախին ու Բաքուն²³: Շիրվանում գործած նրա հրեշափոր ոճիրների մասին, որ տեղ է գտել մի Հայսմավուրքում, ասվում է. «...և եկեալ յանկարծակի, մտեալ ի մեջ Շարունայ տանս... և բազում քրիստոնայք յանկան ի ձեռն անաւրիսին և մաշեցան ի սուր սուսերի, և դիակունք ի յերկիր անկան և կերակուր եղան թռչնոց և գազանաց...»²⁴: Այս առումով նկատենք, որ Լեոյի տված մի տեղեկության համաձայն, որ վերաբերում է XVI դարի սկզբին, այդ դաժան ու արյունալի իրադարձությունների շրջանում Շամախիի շրջակայքում Շիրվանի սահմաններում կային 60 հայաբնակ գյուղեր²⁵:

Շարունակվող թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Պարսկաստանի շահ Թահմասպը 1538 թ.-ին գրավեց Շիրվանը, իսկ 1551 թ.-ին՝ Շաքին (Նուխի)²⁶:

Այսպիսով՝ մահմեդական վերաբնակիչների, մասնավորապես օղուզ-թյուրքական և թուրքմենական քոչվոր ցեղերի հայտնվելուն զուգընթաց՝ հետզհետե փոխվեց Բուն Աղվանքի և մերձկասպյան մարզերի՝ առանց այն էլ ոչ միատարր էթնիկական կազմ²⁷: Նկատենք սակայն, որ էթնիկական բարդ խճանկար ունեցող Արևելյան Այսրկովկասում

¹⁹ Կասկածից վեր է, որ Շամախին գտնվում է Կուրի միջին հոսանքի ձախափնյակում և, բնականաբար, չէր կարող լինել Մեծ Հայքի սահմաններում: Ենթադրելի է, որ Չ. Բարբարոյին շփոթեցրել է Շամախի քաղաքում ստվար հայության առկայությունը, ուստի և քաղաքը ներկայացրել է Մեծ Հայքում: Ի դեպ, նշենք, որ Չ. Բարբարոյի տեքստի այդ հատվածը արդրեջանական կեղծարար «պատմաբանները» միտումնավոր կերպով դուրս են թողել «Исторический очерк о Азербайджане. Под ред. Э. Шахмалиева, т. I, сост. З. Ямпольский, Баку, 1961, С. 74» գրքից:

²⁰ **Հակոբյան Ջ.**, Ուղեգրություններ: Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932, էջ 199:

²¹ **Սարգիսեան Բ.**, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 1159-1160, տե՛ս նաև Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երրորդ (1481-1500 թթ.): Կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1967, էջ 107:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. I: Կազմեց՝ **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1951, էջ 144, տե՛ս նաև **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Ա, Երևան, 1969, էջ 170:

²⁴ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.): Կազմեց՝ **Լ. Խաչիկյան**, Երևան, 1958, էջ LII:

²⁵ Տե՛ս **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Ա, էջ 169:

²⁶ Տե՛ս Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. II, էջ 76:

²⁷ Տե՛ս **Խառատեան Ջ.**, «Աղբրեջանցիները», «կովկասալեզուները» եւ «իրանալեզուները». ինքնութեան զարգացումներն Աղբրեջանում, «Ջանդեա ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, 2012, հիշատարի, էջ 273:

զգալիորեն առկա էր էթնիկ լայն ներկայությամբ ու քաղաքական իշխանությամբ օժտված իրանական շերտը: Վերջինս մեծ դեր ունեցավ Արևելյան Այսրկովկասի էթնոմշակութային ու էթնոգրավանական զարգացումներում, որն ընդհուպ մինչև XV-XVI դդ. արտահայտվեց իրանական մշակույթի, մասնավորապես պարսկերենի (միջին պարսկերենի կամ պահլավերենի, հետագայում նաև նոր պարսկերենի) տարածմամբ²⁸: «Ըստ էության,- գրում է ազգագրագետ, պ.գ.թ. Արսեն Յակոբյանը,- 5-6-րդ-16-րդ դդ. Արևելյան Այսրկովկասում, չնայած տարաբնույթ քաղաքական, դավանական փոփոխություններին, գերակայում էր իրանական ազդեցությունը: Երկրամասը կառավարում էր և սոցիալական վերնախավը կազմում էր իրանական տարրը, գոյություն ուներ նաև էթնիկական իրանական հոծ զանգված»²⁹:

Տեղին նշենք, որ թեև պարբերաբար կրկնվող արշավանքներից զգալիորեն կրճատվել էր հայ բնակչության թիվը, այսուհանդերձ Շամախի քաղաքի օրինակով փաստվում է, որ հայերը Շիրվանում տակավին կազմում էին ազգաբնակչության զգալի հատվածը: Այս առումով ուշադրության արժանի են նշանավոր ճանապարհորդ ու վաճառական Անթոնի Ձենկինսոնի՝ Շամախիում 1563 թ.-ի ապրիլի 10-ին կատարած գրառումներից հայերին վերաբերող տեղեկությունները: Ըստ նրա՝ «...այս քաղաքը ծովից ուղտով յոթը օրվան ճանապարհի հեռու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, բնակված գլխավորապես հայերից... (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.)»³⁰:

XVI-XVII դդ. Շիրվանը գտնվել է մերթ Սեֆյան Պարսկաստանի, մերթ Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո³¹: Երկրամասի նվաճման համար երեք տասնամյակ տևած թուրք-պարսկական տևական արյունահեղ պատերազմները քրիստոնյա ազգաբնակչության, այդ թվում նաև՝ հայերի համար մեծ փորձությունների, աննկարագրելի կոտորածների, կոտորածների, կրոնական ու տնտեսական հալածանքների ու գերեվարության մի սոսկալի ժամանակաշրջան էին: Ընդամին, մարտնչող կողմերը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած վայրերի ազգաբնակչությանը ենթարկում էին զանգվածային տեղահանության: Ամասիայում 1555 թ.-ի մայիսի 29-ին կնքված հաշտության պայմանագիրը, որը ավարտին հասցրեց թուրք-պարսկական պատերազմների առաջին փուլը, դեռևս չէր նշանակում հարատև խաղաղություն արևելյան երկու պետությունների միջև: Օսմանյան կայսրությունը ակնհայտորեն ձգտում էր ներթափանցել Կենտրոնական Ասիա: Ինչպես նշում է թուրք ժամանակակից պատմաբան Ի. Յ. Դանիշմենդը. «...դուրս գալով Կասպիական (Խազարական) ծով՝ թուրք նվաճողները հնարավորություն կունենային անմիջական շփման մեջ մտնել միջինասիական թուրքերի հետ...»³²:

Պատերազմական գործողությունները վերսկսվեցին 1578 թ.-ին: Խախտելով Ամասիայի պայմանագիրը՝ օսմանյան 100.000-անոց բանակը Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ ներխուժեց Արևելյան Յայաստան՝ հասնելով մինչև «ի Շրուան և մինչ ի

²⁸ Տե՛ս **Минорский В.**, նշվ. աշխ., С. 30-35, տե՛ս նաև **Սարգսյան Յ.**, Յայաստան, Իրան, Կովկաս (տարածաշրջանային խնդիրներ), «Գիտության գլոբուս», Երևան, 2001, № 1, էջ 65-66, տե՛ս նաև **Յակոբյան Ար.**, Արևելյան Այսրկովկասում հայկական և իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (մի խմբի ձևավորման օրինակով), «Մերձավոր Արևելք», հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 26-31:

²⁹ **Յակոբյան Ա.**, Արևելյան Այսրկովկասում..., էջ 30:

³⁰ **Յակոբյան Յ.**, Ուղեգրություններ, էջ 372:

³¹ Մանրամասն տե՛ս **Նաջարյան Յ.**, Թուրք-իրանական հարաբերությունները XVI դ. ու XVII դ. առաջին կեսին և Յայաստանը, Երևան, 1961; Յայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. II, էջ 513-516:

³² Տե՛ս **Չուլայան Մ.**, Թուրք-պարսկական պատերազմները Յայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595), «Տեղեկագիր», 1961, № 3, էջ 45:

թագաւորական մեծ քաղաքն Տփղիս»³³: Մուստաֆա Լալա փաշան, Չըլըըր լճի մոտ 1578 թ.-ի օգոստոսի 9-ին հաղթանակ տանելով պարսիկների նկատմամբ, օգոստոսի 24-ին գրավում է Թիֆլիսը, այնուհետև առանց լուրջ ընդհարումների տիրում պարսկական ռազմակալման ենթարկված Շամախիի, Արեշի, Բաքվի և այլ բերդերին, ինչպես նաև գրավում Շիրվանի մյուս քաղաքները³⁴:

Չըլըըրի ճակատամարտից հետո օսմանյան մեկ ուրիշ բանակ արյունարբու գորավար Ուզդեմիր Օսման փաշայի գլխավորությամբ ասպատակում է Շիրվանը³⁵: Թուրքական զորքերը մեծ ավերածություններ գործեցին Շիրվանում: Օսմանցի նվաճողները էթնիկ գտումների, բռնագաղթերի, գերեվարումների և ջարդերի ճանապարհով երկրամասի մի զգալի տարածքում Շաքի-Շիրվան գոտում, տեղահանեցին ազգաբնակչությանը: Այդ չարաբաստիկ իրադարձությունները ոչ միայն մարդկային մեծ զոհեր պատճառեցին, այլև գրեթե ավերակների վերածեցին երբեմնի շեն ու ծաղկուն բնակավայրերը: Համընդհանուր թոհուրեհի մեջ անողոք դաժանությամբ տեղահանվեցին ու գերեվարվեցին նաև հայերը, որոնց թվում ծերեր ու փոքրահասակ երեխաներ: Ընդհանրապես հիշյալ պատմական ժամանակաշրջանում հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթերի ու գերեվարումների մասին քանիցս հիշատակվում են 1580-ական թվականների ձեռագիր մի շարք հիշատակարաններում: Այդ տեղեկությունները շատ հաճախ տրված են այնպիսի մանրամասներով, երբեմն այնպիսի մանրունքներով, որ թվում է, թե հեղինակն իր նկարագրած դեպքերին ոչ միայն ժամանակակից է, այլև ականատես: Ինչպես, օրինակ, Արճեշում գրիչ Չաքարիա սարկավագի գրչագրած «Աւետարան»-ի³⁶ հիշատակարանում Առաքել գրիչը 1584 թ.-ին որոշակի տեղեկություններ է հաղորդում օսմանյան բանակի կողմից Շիրվանը գրավելու տարում (1578 թ.) անօրինակ դաժան եղանակներով հայ գերեվարվածների զգալի թվի մասին: Հիշատակարանում կարդում ենք. «Չի արդ ես անկեալ հող անկար և անկարե, որ և բարթամ մեղաբ և յունայն բարո չեմ արժան. Առաքելս վշտտահացա և առի սուրբ Աւետարանս կապելը, որ եւթն ամ էր սասանում եղաւ յաշխարհիս վասն ծովացեալ մեղաց իմոց...: Մտաւ ի տամուրդաբն և ելաւ զթաթարն ի ալ պաւզեա, անց զծովս և հասեալ ի մոտս Շարվանս և գերեաց զազգս<ս> Հակագանց եւթանասուն ԲՌ (72.000) գերի տարան այր ու կին, ծեր եւ տղա, եւ այլ թինն միայն Հայրն գիտի...»³⁷: Այս տողերից կարելի է եզրակացնել, որ գերիների ու զոհվածների թիվը նշվածից ավելի մեծ է եղել: Գերեվարվածներից շատերը, հատկապես ծերերն ու մանկահասակ երեխաները ոչնչացան ճանապարհներին:

Ուզդեմիր Օսման փաշայի ասպատակությունները Շիրվանում կրկնվեցին նաև 1580 թ.-ի ամռանը³⁸: Ի դեպ, նշենք, որ թուրքական արշավանքներին մասնակցում էր

³³ Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. II: Կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 241-242, 252:

³⁴ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. I: Կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 145, տե՛ս նաև Փափագյան Հ., Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺՁ դ.), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), Երևան, 1973, № 6, էջ 31

³⁵ Տե՛ս Չուկայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 47, տե՛ս նաև Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. II, էջ 107:

³⁶ Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ: Կազմողներ՝ Օ. Եգանյան, Ա. Չեթունյան, Փ. Անթրայան, Երևան, 1970, էջ 602:

³⁷ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան, ձեռ. Հ⁴⁹ 7745, էջ 248բ-249ա: Հմտ.Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 253: Ի դեպ, նշենք, որ «Մանր ժամանակագրություններ»-ում նշված է ձեռագրի հին համարը (9323):

³⁸ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 252, տե՛ս նաև Չուկայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 47:

ևս Ծրվանից կայսրությունից կախում ունեցող Ղրիմի խանը³⁹, որը Շիրվանից մեծաթիվ գերի է տանում իր հետ, որոնց թվում և՛ շատ հայերի⁴⁰: Այսպիսով՝ չընդհատվող պատերազմական գործողությունները, ասպատակությունները և որպես դրանց անմիջական հետևանք՝ բռնագաղթերն ու գերեվարումները կործանիչ ազդեցություն ունեցան երկրամասի համար: Թե ինչպիսի ծանր հարված էր հասցված շիրվանահայությանը նվաճողների բարբարոսական քաղաքականության հետևանքով, վառ ու կենդանի լեզվով նկարագրված է Կարևո գավառի Սալաձոր գյուղում 1586 թ.-ին Առաքել սարկավազի ընդօրինակած «Աւետարան»-ի հիշատակարանում: Շիրվանում գործած սոսկայի ոճի ռեզնի և գանգվածային տեղահանության ու գերեվարության մասին ասված է. «Ետոյ ելաւ Խան թաթար (իմա՛ Սուլիմեդ-Գիրեյ II-ը – Գ. Ս.) յերկրէն Քաֆայու (այժմ՝ Թեոդոսիա – Գ. Ս.) և անցաւ ի լեռն Ալըրդայ (?)»⁴¹, և մտաւ երկիրն Շարվանայ, շատ աւեր Էած, գերեաց **գագգքս Զայկազանց** (ընդձօնւմը մերն է - Գ. Ս.), քակեցին ծառն ապրիշումի⁴²: Յետո թիւ եղաւ ԵԿԻ. (160.000) գերիւք ին տարել՝ ծովն Քաֆայու վերայ տարան, ի Մար (իմա՛ Եգիպտոս – Գ. Ս.) վաճառէին՝ հաւու պէս՝ այր ու կին, ծեր ու տղայքն ի ձեռն այլագգի»⁴³: Եվ այսպես տասնյակ վկայություններ:

Ի հավելումս այս ամենի՝ աղետների, արշավանքների և դրանց հետ կապված կողոպուտների հետևանքով 1579-1580 թթ.-ին սկսեցին մոլեգնել սոսկայի սովն ու համաճարակները: Անողորմ էր հատկապես պարբերաբար կրկնվող «մահտարածամը» (ժանտախտը կամ խոլերան), որին զոհ գնացին մեծ թվով մարդիկ: Ձեռագիր հիշատակարաններում բավական տեղեկություններ են պահպանվել Շիրվանում տարածված համաճարակների մասին: Զովհանիսիկ Ծարեցին «ժամանակագրության» (XVI դ.) մեջ արձանագրել է 1579 թ.-ին մոլեգնած համաճարակի փաստը. «Իսկ ի թվականիս ՌԻԸ (1579) եղև սաստիկ և մեծ տարածամ մահ ի Յատրպատական և ամենայն Յաղանից և կոտորեր զբազումս ի յամենայն ազգեաց, մինչ բազում տունք անտերուսջք և բազում հայրք և մայրք անզաւակ մնացին»⁴⁴:

Այստեղ նշենք, որ 1578-1588 թթ.-ի պատերազմների ընթացքում, երբ Օսմանյան կայսրությունը Պարսկաստանից խլեց Շիրվանը, օսմանցիների սահմանած ծանր հարկապահանջության, հալածանքների, սոցիալական, ազգային ճնշման ու հարստահարությունների հետևանքով շատ հայերի ստիպել է լքել հայրենիքը և տեղափոխվել Պարսկաստան⁴⁵: Զ. Առաքելյանը իրանահայերի պատմությանը նվիրված աշխատությունում հարկադրված այդպիսի գաղթի մասին գրում է. «...Ուտեացուց աշխարհից, Շամախու եւ Գանձակի կողմերից բազմաթիւ հայեր գաղթեցին Պարսկաստան: Դրանք բոլորը գնացին Ասպահան քաղաքը, որտեղ Շահաբբաս բնակեցրեց նրանց: Այդ եղաւ 1586 թուհին»⁴⁶:

³⁹ Տե՛ս **Զովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1959, էջ 62, տե՛ս նաև **Չուկայան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 47:

⁴⁰ Տե՛ս **Չուկայան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 47:

⁴¹ Զարգայանը Բ. Սարգիսյանինն է: Զայր Ղևոնդ Ալիշանը նշում է *Ալյաղդայ* ձևով: Ըստ նրա՝ խոսքն այստեղ մեծ Կովկաս լեռնահամակարգի ամենաբարձր լեռնազանգվածի՝ Էլբրուսի մասին է (տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Զայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 599):

⁴² Մետաքսի:

⁴³ **Սարգիսեան Բ.**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 667: Զմտ. **Ալիշան Ղ.**, Զայապատում, էջ 598: **Զովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ, հ. Բ, էջ 63:

⁴⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 242:

⁴⁵ Տե՛ս **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013, էջ 17:

⁴⁶ **Առաքելեան Զ.**, Պարսկաստանի հայերը (սրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան): Մասն Ա, Վիեննա, 1911, էջ 42:

Պարսկաստանում գահ բարձրացած Շահ Աբբաս I-ը (1587-1629 թթ.), ռազմական գործողություններ ծավալելով Օսմանյան կայսրության դեմ, 1605 թ.-ին գրավում է Շիրվանը, 1607 թ.-ին՝ Շամախին⁴⁷: Հարկ է կշռել, որ հաճախակի կրկնվող թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքով, երբ քաղաքական անապահովությունից դրոճած՝ Շիրվանից ու Արցախի հայաշխարհից որոշ թվով հայեր ինքնակամ տեղափոխվել էին Արևելյան Կրաստան՝ Կախեթ, Շահ Աբբաս I-ի արձակած հատուկ հրամանով նրանց թույլատրվեց գաղթել Պարսկաստան և հաստատվել Մազանդարանում, ինչը տեղի ունեցավ 1614-1615 թթ.-ին⁴⁸: Թուրք-պարսկական պատերազմներն ավարտվեցին 1639 թ.-ի մայիսի 17-ին Կասրե-Շիրինի կամ Չոհաբի պայմանագրով, որով Այսրկովկասն ու Ատրպատականը մնացին Սեֆյան Պարսկաստանին⁴⁹:

Պարսկական տիրապետության շրջանում (XVI-XVIII դդ.) Շիրվանի հայ բնակչությունը ենթարկվեց ոչ միայն տնտեսական, սոցիալական ու հարկային ճնշման, այլև ազգային ու կրոնական հալածանքների: Բապտիստ միսիոներ, Հիսուսյան միաբանության անդամ Յոհան Լամացը, անդրադառնալով շամախահայությանը պարտադրվող տուրքերին, Շամախիից Մոսկվայի իր հավատակից՝ Ֆրանցիսկ Եմիլիանիին 1702 թ.-ի մայիսի 18-ին հասցեագրած նամակում գրում է. «Վերջին ամսվա ընթացքում մեզ մոտ այստեղ տեղի էր ունենում բավականին ուժեղ երկրաշարժ, որը յուրաքանչյուր գիշեր երեք-չորս անգամ ցնցում էր տները: Քանի որ հայերն այդ կապակցությամբ հանդիսավոր կերպով բարձրացել էին սարի գագաթը, որպեսզի քաղաքն (Շամախին - Գ. Ս.)⁵⁰ աղետից ազատելու համար աղոթեն Աստծուն, հարկադրված եղան դրա համար մոտ 200 թուման տուրքանք վճարել»⁵¹: Յ. Լամացը, Ֆ. Եմիլիանիին 1702 թ.-ի սեպտեմբերի 1-ին ուղարկած մեկ այլ նամակում դարձյալ անդրադառնալով Շիրվանում հայերի իրավական վիճակին, պարսից իշխողների դաժան ճնշումներին և հարկահանների տնտեսական հարկադրանքներին, գրում է. «...Շամախիում հայերին կործանելու զարմանալի միջոցների են դիմում նրանք: Անհիմն տանջանքներ են բարդում նրանց վրա, իսկ գյուղացիներն այն աստիճանի են ճնշված, որ գրեթե բոլորն էլ մտածում են իրենց երկրից հեռանալու մասին և եթե ունենային ապահով ապաստան, այստեղ չէր մնա ոչ ոք»⁵²:

Ասվածին անմիջականորեն առնչվում են Պետրոս Ա-ի կողմից հետախուզական նպատակով Պարսկաստան ուղևորվելու ճանապարհին 1716 թ.-ի սեպտեմբեր-դեկտեմբերին Շամախիում հանգրվանած դեսպան Արտեմի Վոլինսկու լայն իրազեկությամբ առանձնացող փաստագրական հագեցած տվյալները, որոնք հավաստում է նաև Յ. Լամացի վերոհիշյալ տեղեկությունները: Մասնավորապես Ա. Վոլինսկին իր տեղեկագրում վկայություն է թողել տեղի խոսքով խանի հրամանով մեծմանդար Ալլա Կուլի-բեկի կողմից Շամախիի գավառի Զարխան (Զալախան՝ - Գ. Ս.) հայկական գյուղի բնակիչներին դա-

⁴⁷ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ (XIII-XVIII դդ.), հ. I, էջ 145, տե՛ս նաև **Петрушевский И.**, նշվ. աշխ., Շ. 55, 82.

⁴⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, Շ. 252-253.

⁴⁹ Տե՛ս **Նաջարյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 263-264:

⁵⁰ Շամախիի XVII դարավերջի ազգաբնակչության թվաքանակի, էթնիկական և դավանական կազմի վերաբերյալ ուշագրավ հիշատակություն է թողել 1686 թ.-ին այդտեղ այցելած ֆրանսիացի Հիսուսյան քարոզիչ Ֆիլիպ Ավրիլը: Ըստ նրա՝ մոտ 50-60-հազարանոց բնակչություն ունեցող Շամախիում «Բացի հայերի մեծ թվից, որ կարելի է հասցնել 30.000-ի, կան նաև հնդիկներ, մոսկովիտներ, վրացիներ, յոյներ, թուրքեր, չերքեզներ եւ բազմաթիւ այլ ժողովուրդներ...» (**Philippe Avril**, *Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie*. Paris, 1962, p. 114, տե՛ս նաև **Թաջիրյան Է.**, Կոռնելի լը Բրյուկնի «Ուղեգրությունը» որպես աղբյուր հայ գաղթօջախների պատմության, «Իրան-Նամե», Երևան, 1993, սեպտեմբեր, № 4, էջ 21):

⁵¹ Письма и донесения иезуитовъ о России конца XVII и начала XVIII века, СПб., 1904, Շ. 104, տե՛ս նաև **Հովհաննիսյան Աշ.**, Դրվագներ, հ. Բ, էջ 542:

⁵² Письма и донесения иезуитовъ о России, Շ. 107, տե՛ս նաև **Հովհաննիսյան Աշ.**, Դրվագներ, հ. Բ, էջ 543:

ժան ծեծի ենթարկելու մասին⁵³: Ուշադրություն են գրավում նաև Ա. Վոլինսկիի՝ Շիրվանի խանությունում տեղական բեկլարբեկին ենթարկված քաղաքների՝ Աղդաշի, Շամախի, Բաբլի, Ղուբայի և Դերբենդի նկարագրություններն ու տեղի հայերի իրավական վիճակի մասին տեղեկությունները: «Թեպետ մահմեդականները,- գրում է Ա. Վոլինսկին,- նրանց (իմա՝ հայերին – Գ. Ս.) կրոնին մեծ խոչընդոտներ չեն ստեղծում, այնուամենայնիվ, այդ քրիստոնյաները մեծ հարկերի ու տուրքերի հետևանքով նեղվում են նրանց կողմից և այդ պատճառով շատերը ստիպված են մահմեդական կրոն ընդունել կամովին»⁵⁴:

XVIII դարը երկրամասի հայ ազգաբնակչության համար մեծ փորձությունների, էթնիկ ինքնությունը պահպանելու երկարատև ու համառ պայքարի ժամանակաշրջան էր: Դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Շիրվանը մեծապես տուժեց հյուսիսկովկասյան լեռնականների՝ սուննի լեզգիների կրկնվող ասպատակություններից ու արշավանքներից, որոնք ուղեկցվում էին հազարավոր մարդկանց գերեվարումով: Այդ արշավանքները դեպի Պարսկաստանին ենթակա տարածքներ հրահրվում էին Օսմանյան պետության կողմից⁵⁵, որը Այսրկովկասում իր տնտեսական ու քաղաքական գերիշխանությունը հաստատելու հեռահար նպատակով լեզգիների միջոցով ձգտեց թուլացնել Պարսկաստանի ու Ռուսաստանի ազդեցությունը երկրամասում⁵⁶:

Լեզգիների՝ իրար հաջորդող արշավանքները գլխավորում էին Սուրխայը, Շամխալը, Իսմիլը, Ալի Սուլթանը և Յաջի Դավուդը, որոնց՝ 1712, 1716, 1720, 1721 թվականներին Շիրվանի հայաբնակ գյուղերում ձեռնարկված ավերիչ արշավանքների հետևանքով հրո ճարակի մատուցեցին և հիմնահատակ ավերվեցին բազմաթիվ գյուղեր, կոտորվեցին, կողոպտվեցին ու գերեվարվեցին անպաշտպան վիճակում հայտնված բազմաթիվ բնակիչներ⁵⁷: Սուննի լեզգիներն իսկական պատուհաս դարձան Շիրվանի համար և գործիք՝ օսմանների ձեռքին:

Այդ ասպատակությունների հետևանքով Շաքի-Շիրվան գոտում տեղաբնիկ հայերի և Բուն Աղվանքի հնագույն՝ լեզգիական խմբի լեզուներով խոսող ժողովուրդներից մեկի՝ քրիստոնեությունը դավանած ուղիների բնակավայրերից շատերը դարձան սակավամարդ կամ ամբողջովին դատարկվեցին: Չորսրինակ՝ լեզգիների 1712 թ. արշավանքից հատկապես տուժեց Արեշ գավառի հայկական հնագույն գյուղերից Զանդակը,

⁵³ Տե՛ս **Бушев П.**, Посольство Артемия Вольнского в Иран в 1715-1718 гг. (по русским архивам), Москва, 1978, С. 72.

⁵⁴ **Ղովհաննիսյան Ա.**, Դրվագներ, հ. Բ, էջ 543:

⁵⁵ Ի դեպ, նշենք, որ իսլամի ձևավորման ժամանակից սկսած քաղաքական ղեկավարության խնդիրը սուր կերպով կանգնած է մահմեդական հասարակական-քաղաքական օրակարգում: Արևելյան Այսրկովկասի պարագայում սուննիների ու շիաների միջև կրոնական ու քաղաքական տարածայնությունները դրսևորվել են տակավին XVI դարից սկսած: Շիաներն ավելի կողմորոշված էին իրանական մշակույթի կողմը և գերադասում էին պարսկերեն գրական լեզուն, իսկ սուննիներն ավելի հակված էին սուննիական Օսմանյան պետության և թուրքերենի կողմը (տե՛ս **Խառատյան Յ.**, Հայատեացուքիւնը որպէս թուրքական ինքնութեան կառուցման գործօս: Գաւառահայերը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում 20-րդ դարի միջնադարում, Երևան, 2018, էջ 487-494): Սուննի և շիա մահմեդականների միջև իշխանության առաջնության և սոցիալական գերակա դիրքի հակադրության պայքարը սուր բնույթ ընդունեց հատկապես XVIII դարի սկզբներին:

⁵⁶ Տե՛ս **Лыццов В.**, Персидский поход Петра I. 1722-1723, Москва, 1951, С. 130, տե՛ս նաև **Հայ ժողովրդի պատմություն**, հ. IV, ՅՍՄՐ ԳԱ հրատ., Երևան, 1972, էջ 146, տե՛ս նաև **Очерки истории Дагестана: отв. ред. М. О. Косвен**, т. I, Махачкала, 1957, С. 161, տե՛ս նաև **Հակոբյան Ա.**, Հարավարևելյան Կովկասի դերը միջազգային հարաբերություններում 18-րդ դ. 1-ին քառորդում, «Տարածաշրջանային խնդիրներ», Երևան, 2014, № 4, էջ 99-101:

⁵⁷ **Եսայի Հասան-Չալալեանց**, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 23, 30-31:

որը նախքան այդ ուներ 500 տուն հայ բնակչություն⁵⁸: Եսայի Հասան-Ջալալյանցի վկայությամբ՝ «Այժմն եկեալ (լեզգիները - Գ. Ս.) ի Զանտաք անուն գիւղօրայս՝ իսպառ տարան»⁵⁹: Դավանական հողի վրա հայ բնակչության նկատմամբ լեզգիների՝ 1721 թ.-ին իրագործած կոտորածի պերճախոս վկայությունն է XVIII դ. առաջին կեսի հասարակական ու գրական գործիչ Եղիա Մուշեղյան Կարնեցու «Պատմութիւն իմն կարճառօտ ի վերայ անձկութեանց...» ինքնակենսագրական բնույթի երկում հիշատակված հետևյալ տեղեկությունը. «Ընդէ՞ր յորժամ, որ Սուրխայն լազկոց տիրեց Շամախու, 75 հոգի ի հայոց սպանեց, վասն քրիստոնեականի հաւատոյ»⁶⁰:

Պարսկական պետության թուլացումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Ռուսաստանի և Օսմանյան պետության համար՝ Այսրկովկասի ու Պարսկաստանի արևմտյան սահմաններին տիրանալու համար: Կայսր Պետրոս Ա-ն Հյուսիսային պատերազմի ավարտից հետո՝ 1722 թ.-ի գարնանը, ձեռնամուխ եղավ Կասպից ծովի արևմտյան երկրամասերի գրավմանը: Կասպիական արշավանքի ընթացքում թեև ռուսները 1722 թ.-ի օգոստոսին գրավեցին Դերբենդը, սակայն արշավանքի անակնկալ դադարեցման և Պետրոս Ա-ի՝ Պետերբուրգ մեկնելու պատճառով հետաձգվում է Շամախու և Բաքվի գրավումը: Վերջինս գրավվեց 1723 թ.-ի հուլիսի 26-ին՝ Կասպյան երկրորդ արշավանքի ժամանակ⁶¹: Ռուսաստանի ներկայությունը տարածաշրջանում խիստ անհանգստացրեց Օսմանյան կայսրությանը⁶², որը դարձյալ Դաղստանի սուննի լեզգիների միջոցով փորձեց հակազդել Ռուսաստանի հիմնավորմանը երկրամասում:

Քրիստոնյաններին կոտորելու և կողոպտելու նպատակով լեզգիները 1724 թ.-ի երկրորդ կեսին հերթական անգամ ասպատակության ենթարկեցին Շամախիի, Շաքիի և Ղուբայի գավառների հայաշատ բնակավայրերը: Լեռնի բնորոշմամբ՝ «Այս մի սարսափելի աղետ էր ամբողջ հայ ազգաբնակչության համար, որ ապրում էր Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային ստորոտներում՝ մինչև Կուր գետը և արևելյան ստորոտներում՝ մինչև Կասպից ծովը»⁶³: Այդ ավերիչ արշավանքի մասին ուշագրավ վկայություն է թողել Մեյսարիի վանքի վանահայր Մարտիրոս եպս. Մեսիրյանը՝ Աստրախանում գտնվող Կրաստանի Վախթանգ Գ թագավորին օգնության հասնելու նպատակով 1725 թ. փետրվարի 5-ին դիմած նամակ-խնդրագրում. «...Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեր Հայոց գլխին, որ վասն մեր մեղաց Աստուած բարկացել է մեզ վերայ որ փուչանանք. առաջ Շամախին Ղասանին ժողօւրդ չափմիշ⁶⁴ արարին. Ղափալաւ ԼԷ (37) գեղ չափմիշ արարին. Ղարասովի գեղերանք թուրքացրին. Շաքուայ երկրի գեղերանք ևս թուրքացրին...»⁶⁵:

Լեզգիներն իրենց ասպատակությունների ընթացքում ավերակ դարձրին շեն ու ծաղկուն հայկական գյուղերը, կողոպուտի ենթարկեցին անպաշտպան մնացած հայ և

⁵⁸ Տե՛ս **Ջալալեանց Ս.**, Գանապահորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփլիս, 1858, Բ մաս, էջ 383:

⁵⁹ **Եսայի Հասան-Ջալալեանց**, էջ 23: Բ. Ուլուբաբյանը ենթադրել է, որ Զանդակը եղել է հարակից գյուղերի ընդհանուր անունը (տե՛ս Համառոտ պատմություն Աղվանից երկրի: Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները **Բ. Ուլուբաբյանի**, Երևան, 1997, էջ 42):

⁶⁰ **Կարապետեան Ս.**, ԺԸ դարի առաջին քառորդի մի երկխօսություն, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2009, ճիգ տարի, էջ 430:

⁶¹ Տե՛ս **Лысов В.**, Նշվ. աշխ., С. 123-124.

⁶² Տե՛ս **Միրզաբեկյան Գ.**, Այսրկովկասի քաղաքական իրավիճակը 1720-ական թվականներին, «Հայագիտության հարցեր», Երևան, 2017, № 2, էջ 62:

⁶³ **Լեռ**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, Երևան, 1973, էջ 213:

⁶⁴ Ասպատակել, արշավել:

⁶⁵ **Эзов Г.**, Шношения Петра Великого с армянским народом (документы), СПб., 1898, С. 416, տե՛ս նաև. Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, под редакцией **А. Иоаннисяна**, Ереван, 1967, док. 308, С. 230-233.

ուղի բնակչությանը⁶⁶ ստրկության տանելով կանանց ու երեխաներին: Օրհասական էր նաև կոտորածից փրկված հայերի դրուժությունը, որոնք ապրում էին սոսկումի մեջ, թեև նրանց մի մասը տեղահան եղավ և գաղթեց լեռնային շրջաններ: Այս առիթով հայերի մասին ավելի ուշ շրջանում 1843-1844 թթ.-ին, բավականաչափ տեղեկություններ է հաղորդում երկրամասում ճանապարհորդած պրուսացի նշանավոր գիտնական ու գրող բարոն Ավգուստ Ֆոն Յաքստհաուզենը: Ըստ նրա՝ «...Բոս-Դադի լեռնաշղթայի ամբողջ գծով և Շամախու լեռներում գտնվում են հայկական բնակավայրեր և գյուղեր: Բոս-Դադում և Շաքիի պրովինցիայում սկսած Նուխիից մինչև Չատմաս (Խաչմաս՝ - Գ. Ս.)⁶⁷ ամենուր հանդիպում են քրիստոնեական եկեղեցիների ավերակներ, որոնք պատկանում են անհետացող հայկական բնակավայրերին»⁶⁸:

Երկրամասի քրիստոնյա ազգաբնակչության համար ռազմաքաղաքական անբարենպաստ պայմաններում 1724 թ.-ի հունիսի 12-ին, Կ. Պոլսում կնքվեց ռուս-թուրքական պայմանագիրը: Պայմանագրի համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությունը ճանաչեց Ռուսաստանի իրավունքները Պարսկաստանի մերձկասպյան շրջաններում, այն է՝ Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի, Սայանի, Լենքորանի, Ռեշտի և Էնզելի անցումը Ռուսաստանին, իսկ Ռուսաստանը փոխադարձաբար ճանաչեց Օսմանյան կայսրության իրավունքները Պարսկաստանի այսրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ⁶⁹:

Նկատենք, որ պայմանագրի կնքումից հետո Օսմանյան կայսրությունը չիրաժարվեց մերձկասպյան շրջաններում հեռահար նպատակներով հաստատվելու մտադրությունից: Այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրությունն անթաքույց կերպով «իրենն» էր համարում Բաքուն ու Դերբենդը և դրան համելելու համար ձգտում էր վերացնել հայկական սեպը, վկայում է հետևյալ փաստարկը: 1725 թ.-ի մարտի 1-ին Վարանդայի ճակատամարտում գերի ընկած Սալահ փաշան, պատասխանելով այն հարցին, թե դուք

⁶⁶ Ст'ю История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, под ред. М. Косвена и Х. Хашаева, Москва, 1958, С. 116-117.

⁶⁷ Խաչմասը եղել է Ղուբայի գավառի իրանալեզու (թաթախոս) հայերի հնավանդ հայկական բնակավայրերից: Գտնվել է Վատկյան դաշտի շարունակության վրա՝ մի գեղեցիկ դաշտահովտում (տե՛ս **Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 130): Դեռևս XVIII դարավերջին և XIX դարասկզբին 52 տուն հայ բնակչությամբ Մուշկուրի շրջանում գոյություն են ունեցել Մեծ և Փոքր Խաչմաս հայկական գյուղերը (տե՛ս **Броневский С.**, Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, ч. II, отд. VI, гл. III, Ширван, § I (Ханство Кубинское), Москва, 1823, С. 383, տե՛ս նաև **Бутков П.**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869, С. 94, տե՛ս նաև ч. III, СПб., 1869, С. 424, տե՛ս նաև **Յակոբեան Ա.**, Հայ-թաթերի տարաբաշխվածութեան ու տեղահանութիւնների պատմութիւնից (ԺԸ դարի սկիզբ-ԺԹ դարի վերջ), Հահկագեան Հայագիտական Հանդես, Պեյրուզ, 2001, հ. ԻԿ, էջ 131-132), որոնք, հարակից լինելով, կազմել են քաղաքավան: Ըստ Հայր Ս. Եփրիկյանի՝ «Ի հնումն հայաբնակ քաղաքաւան Աղուանից, և այժմ փոքրիկ գիւղ Հայոց և Մահմեդականաց» (տե՛ս **Եփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, գիրք Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1907, էջ 149):

Ղազար քին. Հովսեփյանցը *Խաչմաս* տեղանունը ստուգաբանում է իբրև հայերեն «խաչ» և «մատուկ» բառերից կազմված. «Խաչ-մաս, որ նշանակում է խաչի մատուկ կողո» (**Ղազար քի Յովսեփեան**, Նուխուայ գաւառի մահմեդական հայերը (տե՛ս **Թովչեան Ե.**, Լոյս պատկերազարդ օրացոյց հանդես 1905 թ., Թիֆլիս, 1904, էջ 194): Ըստ Մետրոպ արքեպ. Սմբատյանցի՝ «Խաչմաս բառը պարզ հայերէն է, և նշանակում է այստեղ խաչի մասն լինել, և գուցէ Աղուանից պատմութեան մէջ յիշուած խաչն լինի...» (**Սմբատեանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տիֆլիս, 1896, էջ 544): Տեղացի հայերն անվանել են *խոչմաս* (տե՛ս Кавказский Календар на 1852 г., Тифлис, 1856, С. 382).

⁶⁸ **Закавказский край.** Путевые впечатления и воспомонания **Барона Август-Фон-Гакстгаузена**, ч. I, СПб., 1857, С. 208-209.

⁶⁹ Ст'ю Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, док. 266, С. 136-143, տե՛ս նաև **Лысцов В.**, նշվ. աշխ., С. 237-238.

ինչպե՞ս էք եկել այս երկիրը, առանց թաքցնելու ասել էր. «...Մեր թագաւորն հրաման է արարեալ, որ պիտի մեք այս երկիրներին Յայն և ղզպաշն փչացնեմք. չուն որ Ըռուս թագաւորի զօրքն ծովի այս կողմն են անցել, մեք լոցա վերա պիտի գնամք. **Յայն այս մեջս չպիտի և այս երկրներս խարապ պիտի լինիլ, որ մեր ճանապարհն բացուի. նաև ասաց այս փաշաս, թէ Դուք չէիք այս միջումս, մեք հիմա Դարպաստու և Պաթու վերա էինք գնացել, որ ղատիմի**⁷⁰ **մերն է (sic!)**» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)⁷¹:

Թուրք փաշայի վկայությունից դժվար չէ եզրակացնել, որ արդեն XVIII դ. 20-ական թվականներին Օսմանյան կայսրության կողմից Կովկասում տարվող քաղաքականության մեջ որոշակիորեն ուրվագծվում էին համաթուրքականության (պանթուրքիզմ) նկրտումները, և առաջին քայլերն էին կատարվում դրա իրականացման ուղղությամբ: Յայկական լեռնաշխարհի արևելքում Արցախի, Սյունիքի և Արևելյան Այսրկովկասի հոծ հայ բնակչությունն էր, որ, սեպի պես խրված լինելով դեպի Դերբենդ ու Բաթու տանող ճանապարհին, թույլ չէր տալիս Օսմանյան կայսրությանը՝ իրականացնելու իր ոճրագործ ծրագիրը⁷²: Միակ միջոցը վերջինս համարում էր հայերի ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, տեղահանությունը, հայրենագրկումը, էթնիկ գտումներն ու հայկական քաղաքակրթական ժառանգության ոչնչացումը:

Պետք է արձանագրենք, որ այդ շրջանում Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական կողմնորոշումը Ռուսաստանի կողմն էր: Ռուսաստանը, որի օգնության հետ մեծ հույսեր էր կապում նաև Կուրի ձախափյակի քրիստոնյա՝ հայ և ուրի բնակչությունը, ճակատագրական պահին վերջիններիս թողեց թուրք ու իրանցի բռնակալների ուղորմածությանը: Վերահաս վտանգը ժամանակին կանխազգացել էր Մեյսարիի վանքի վանահայր Մարտիրոս եպս. Մեսիրյանը, որը դեռևս 1724 թ.-ի փետրվարի 24-ին Դերբենդի պարտն Ա. Յունգերին հղած նամակում զգուշացրել էր թուրքերի՝ դեպի մերձկասսյան շրջաններ նախապատրաստվող հարձակման մասին: Նամակում ասվում էր նաև, որ թուրքերը պատրաստվում են հաշվեհարդար տեսնել Շամախիի և հարևան շրջանների հայ բնակչության հետ, և այդ նպատակով խնդրում էր շուտափույթ ռուսական զորք ուղարկել Շամախի և Նիյազաբադ⁷³ խոստանալով տեղի հայ մարտիկների օժանդակությունը⁷⁴: Մարտիրոս եպիսկոպոսը նույն թվականի փետրվարի 24-ին գրած նամակում տեղեկացնում էր, որ Շամախիում արդեն 50 օսմանցիներ կան, որոնցից մեկը «պոլուբայաշի»⁷⁵ են ասում. համիշա⁷⁶ ձի կուհեծնի, մեյդանում ջիլիթ⁷⁷ կուխաղա, մեջլիս կուղանեն»⁷⁸: Մարտիրոս եպիսկոպոսը Ա. Յունգերին մարտի 6-ի գրած մեկ այլ նամակում տազնապով ուղղակի հայտնում էր հայերին սպառնացող վտանգների մասին, որ թուրքերը նախապատրաստվում են կազմակերպել կոտորած և այդ մասին մտախոհայց հայտարարում են հետևյալը. «Այ կաւոր պատլ⁷⁹ փիրսուսզ⁸⁰ Ուռուս գալիս է, ուրախացել էք, ձեզ յենց կոտորենք, որ լոցա երես չի գետնուք: Ամեն օր մաւլահաթ են անում, որ

⁷⁰ Հնուց ի վեր, մշտական:

⁷¹ Эзов Г., Изд. азխ., С. 422, տե՛ս նաև Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века, док. № 315, С. 249.

⁷² Տե՛ս Aivazian A., *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*, Yerevan, 1997, p. 40.

⁷³ Ծովեզրյա Նիյազաբադ քաղաքը գտնվում էր Դուբա քաղաքից 45 վերստ հեռավորության վրա (տե՛ս Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, С. 341):

⁷⁴ Տե՛ս Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века, док. № 214, С. 72-73.

⁷⁵ Չորապետ, գորագլուխ:

⁷⁶ Միշտ:

⁷⁷ Ձիավարժություն:

⁷⁸ Նույն տեղում, док. № 214, С. 73 :

⁷⁹ Անպիտան, փչացած:

⁸⁰ Աստեր:

հայեր կոտորեն»⁸¹: Դառնալով հայերի հուսահատ վիճակին՝ Մարտիրոս եպիսկոպոսը շարունակում է. «...մեք մնացել ենք ի մեջ դարակուսանաց, չենք գիտում թե ինչպես անանք»⁸²:

Չարկ է նշել, որ թուրքերի հնարավոր վրեժխնդրության մասին հայկական բնակչության մտավախություններն անհիմն չէին: Այսպես՝ Օսմանյան տիրապետությունը և նրանց կողմից Շիրվանում տեղական կառավարիչներ նշանակված Յաջի Դավուդն ու Սուրխայ խանը, որոնք գործիք էին դարձել օսմանների ձեռքին, ծանր իրավիճակ էին ստեղծել քրիստոնյա ազգաբնակչության համար: Վերջիններս պարբերաբար հարձակումներ էին գործում Սայլանի, Ղուբայի, Դերբենդի և ռուսական տիրապետության այլ բնակավայրերի վրա⁸³: Ընդամենը, երկրամասում հաստատված ղզլբաշ վաչկատուն ցեղերը պարբերաբար բռնություններ էին գործադրում տեղաբնիկ ազգաբնակչության, հատկապես՝ քրիստոնյաների նկատմամբ՝ հարկադրելով նրանց մահմեդական դառնալ⁸⁴: Հուսահատությունն ու հուսալքությունն իրենց արտահայտությունն են գտել հայկական վեց գյուղերի ավազների՝ Պետրոս Ա-ին 1724 թ.-ի հոկտեմբերի 28-ին օգնության ակնկալիքով գրած նամակ-խնդրագրում, որում մասնավորապես ասվում էր, որ ղզլբաշները «Մեր գեղերանքն թամամ և Շաբու երկիրն թուրքացրել էն ուժով: Մեր գիր գրանքն և եկեղեցիքն այրեցին, մեր քահանայքն կոտորեցին, շատ մարտ վասն հաւատոյ խաթրին սուրով զնացին: Հիմայ ցերեկն թուրքութիւնն էնք անում, գիշերն հայութիւնն, այլ ջար չի ունեմք, մեր ջարն հրամանքտ էս»⁸⁵:

Շամախիի խանությունում, որը 1724 թ.-ի հունիսի 12-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով հայտնվել էր Օսմանյան հովանավորչության տակ⁸⁶, հայերը ստիպված էին միայնակ պայքարել թուրքական զորքերի դեմ: Հուսալքված Ռուսաստանից սպասվող օգնությունից՝ շամախահայերը, հանուն ազատության և ազգային արժանապատվության, 1725 թ.-ի օգոստոսին ապստամբություն բարձրացրին Օսմանյան բռնակալների դեմ: Ապստամբությունը ճնշելու նպատակով թուրքական հրամանատարությունը Շամախի ուղարկեց հիմնական բանակից առանձնացված 6000-անոց զորք, սակայն ապստամբներին հաջողվեց պարտության մատնել թուրքերին: Կանգ չառնելով ապստամբության մանրամասների վրա՝ միայն նշենք, որ եվրոպացի մի հեղինակի վկայության համաձայն՝ «...վեց հազար հոգուց բաղկացած և հիմնական բանակից առանձնացված (թուրքական) զորքերը, որոնք ուղարկվել էին Շամախիի մերձակայքում գտնվող ապստամբ հայերին հնազանդեցնելու համար, պարտություն էին կրել նրանցից...»⁸⁷:

Շարունակվող հայահալած քաղաքականության մասին բավականաչափ տեղեկություններ է հաղորդում Սանկտ-Պետերբուրգի գիտությունների կայսերական ակադեմիայի անդամ, գերմանացի աշխարհագրագետ ու ազգագրագետ, Պետրոս Ա-ի Կասպիական արշավանքի մասնակից Յոհան Գուստավ Գերբերը, որ փոքր-ինչ ուշ՝ 1728 թ.-ին, քարտեզագրել է մերձկասպյան մարզերը: Ուշադրության են արժանի Գերբերի գրառումները լեզգիների կողմից 1727-1728 թթ.-ին հայկական գյուղերի թալանման, կանանց ու երեխաներին ստրկության տանելու, հայերի նկատմամբ ամեն տեսակի անսանձ հալածանքների ու ստորացումների վերաբերյալ: Տնտեսական բազմաբնույթ ճնշումները

⁸¹ Նույն տեղում, док. № 223, С. 81.

⁸² Նույն տեղում:

⁸³ Տե՛ս Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հ. II, էջ 519:

⁸⁴ Տե՛ս Aivazian A., նշվ. աշխ., p. 39-40, տե՛ս նաև **Խառատեան Ռ.**, «Աղրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» եւ «փրանալեզուները». ինքնութեան զարգացումներն Աղրբեջանում, էջ 274:

⁸⁵ Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века, док. 324, С. 264.

⁸⁶ Տե՛ս **Лыцков В.**, նշվ. աշխ., С. 238.

⁸⁷ Տե՛ս **Չուլայան Մ.**, Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների. XIII- XVIII դարեր, գիրք Ա (քաղաքական պատմություն), Երևան, 1990, էջ 207:

գուգակցվում էին կրոնական հալածանքներով ու հետապնդումներով: Հայերը, որպես «անհավատներ», Շամախի քաղաքում ապրում էին առանձին թաղամասում, որպեսզի չխառնվեին մահմեդականների հետ: Օսմանների կողմից Շիրվանի կառավարիչ Նշանակված Հաջի Դավուդի հրամանով հայերն ու հրեաները մահմեդականներից տարբերվելու համար նույնիսկ հագուստի վրա՝ կրծքի շրջանում, կրում էին տարբերակիչ նշան՝ դեղին մահուդից լաթիկ: Ըստ Գերբերի՝ այդ արվում էր նրա համար, որպեսզի «մահմեդականը նրանց բարևեր առանց դիպչելու՝ խուսափելով մեղք գործելուց»: Գերբերը վկայում է, որ շատ հայեր կրոնական հալածանքներից փրկվելու միակ ճանապարհը տեսնում էին մահմեդականություն ընդունելու մեջ, որի հետևանքով «քրիստոնյա հայերի թիվը բավական քչացել էր»⁸⁸:

Շիրվանի հայությունը մեծ զրկանքներ պատճառեցին նաև Իրանի Նադիր շահի արշավանքները: Թուրքական նվաճումներին դիմագրավելու նպատակով Նադիրը 1734 թ.-ի մայիսին Մուղանի վրայով շարժվում է Շամախի, հիմնովին ավերում ու հրդեհում քաղաքը և մեծ թվով գերիներ վերցնում քրիստոնյաներից⁸⁹: Աբրահամ Երևանցու հաղորդմամբ՝ «Ի Գանջայոյ Ելեալ Ղուլի խանն (իմա՛ Նադիր շահը - Գ. Ս.) գնաց ի վերայ Շամախու և Էառ գնա, Նոյնպես և զՇիրուան»⁹⁰: Նադիրի հրամանով հրդեհվեցին նաև Շամախու շրջակայքի մի շարք գյուղեր, ապա ասպատակության ենթարկվեցին դաշտավայրի բնակավայրերը: Շամախին ավերելուց հետո Նադիր շահը կենդանի մնացածներին վերաբնակեցրեց հին Շամախիից հարավ-արևմուտք՝ 26 կմ հեռու՝ Աղսուլի մոտակայքում: Նոր բնակավայրը ևս ստացավ Շամախի անունը⁹¹: Թե՛ բնակլիմայական պայմաններով և թե՛ ապահովության տեսակետից նոր բնակատեղին խիստ աննպաստ էր շամախահայերի համար. դեռևս շարունակվում էին լեզգիների ասպատակությունները: Աբրահամ Գ Կրետացի պատմագիր կաթողիկոսը հաղորդում է. «Այլ և վասն բնակութեան, զի զՇամախին աւերեալ էր և քակեալ Վալինամաթն, յորժամ Էառ՝ յառաջ քան զգալն ի Կենճէ, և Ը. ժամու ճանապարհի հեռու ի Շամախուցն՝ իողէ բերդ մի շինեալ՝ հրամայեաց զմնացեալ Շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել. և զի էր օղն ապականեալ, և տեղն շողային, և ջուրն պակաս, և տաճկունք՝ որք են Լազկիք եւ Սուննիք՝ վշտացուցանէին և զտառապեցուցանէին զԱզգն մեր (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.)»⁹²: Այդտեղ հաստատված հայերը հին Շամախի վերադարձան միայն Նադիր շահի մահվանից (1747 թ. մայիսի 9) երեք տարի անց՝ 1750 թ.-ին: Նադիր շահի մահից հետո Պարսկաստանում ծայր առած գահակալական կռիվների պատճառով Շիրվանի բեկլարբեկության տարածքում XVIII դ. 40-ականների սկզբներին ձևավորվում են Շաքիի, Դերբենդի, Ղուբայի (1765 թ. հետո վերջինիս է միացվում նաև Դերբենդի խանությունը), Շամախիի, Բաքվի, Թալիշի, կիսանկախ խանությունները⁹³:

⁸⁸ **Гербер И.**, Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекой Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 г., «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих», СПб., 1760, Октябрь, с. 304-305, տե՛ս նաև **Гербер И.**, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. (История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, под ред. М. Косвена и Х. Хашаева, Москва, 1958, С. 116).

⁸⁹ **Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացույ** Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 65:

⁹⁰ **Աբրահամ Երևանցի**, Պատմութիւն պատերազմացն 1721-1736 թ., պատ խմբագիր՝ պրոֆ. **Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյան**, Երեւան, 1938, էջ 87:

⁹¹ **Арунова М., Ашрафян К.**, Государство Надир-Шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40-х годов XVIII века), Москва, 1958, С. 187.

⁹² **Աբրահամ Կրետացի**, էջ 65-66:

⁹³ XVIII դարի երկրորդ կեսի Արևելյան Այսրկովկասի խանությունների ձևավորման գործընթացի և եթնոգավանական պատկերի մասին մանրամասն տե՛ս **Մխիթարյան Գ.**, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 2018:

XVIII դարը և հատկապես դարի երկրորդ կեսը Շաքի-Շիրվան գոտում տեղաբնիկ ազգաբնակչության՝ հայերի ու քրիստոնեությունը պահպանած ուղիների համար մեծ փորձությունների, եթևիկ ինքնությունը պահպանելու երկարատև ու համառ պայքարի ժամանակաշրջան էր: Բռնի մահմեդականացման, թրթալեզվացման ու ապագայ-նացման քաղաքականությունը հատկապես գործադրվեց Շաքիի ու Արեշի գավառներում⁹⁴: Դավանափոխված հայերն իրենց հերթին աստիճանաբար դարձան թրթախոս: Դրանում բացասական դերակատարություն ունեցավ հատկապես Շաքիի մահմեդականացած հայկական ընտանիքից սերած Յաջի Չելեբի խանը⁹⁵, որը «...ի նմին ժամանակի (1740-1750-ական թվականներ – Գ. Ս.) բոլոր Շիրուանայ տիրեր»⁹⁶: Դավանափոխվածների թիվը Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցը նշում է 14.000⁹⁷, Մակար եպս. Բարխուտարյանցը «տաճկացեալ հայոց» թիվը նշում է 15.480 ծուխ⁹⁸, իսկ Ղազար քն. Յովսեփյանցը՝ 100.000 մարդ⁹⁹: Ծնունդով Արեշի գավառի հայկական Դաշբուլաղ¹⁰⁰ գյուղից մանկավարժ Գարեգին Սեյրանյանը, անդրադառնալով ավելի ուշ շրջանում՝ 1917-1918 թթ.-ին շարունակվող հայատյաց քաղաքականությանը, Բաքվում լույս տեսնող «Արեւ» լրագրում հայտնում էր հետևյալը. «...Աղանից երկրի հայութեան վերջին մնացորդները անդնդի եզերքին են կանգնած: Նուխայ և Արեշի գաւառներում քրիստոնէայ ուտեացիներին և հայերին սրի ուժով Մահմեդի կոսին հաղորդակից անելը նոր երևոյթ չէ: Դեռ 17-18 դարերում թուրք անգիտակից խուժանը, իր ապիկար և մոլեռանդ հովիւների առաջարկութեամբ շատ գիւղեր մահմեդականացրել են: Նուխայ գաւառի Քիշ (Գիս), Կոխմուխ, Բդեզ, Վարդանլու և այլն թրթաբնակ գիւղեր (17-18

⁹⁴ Մանրամասն տե՛ս **Առաքելյան (Խառատյան) Յ.**, Եղիշե առաքյալի պաշտամունքն ուղիների մեջ և Ուտի գավառի հարցի շուրջ, ԼՂԳ, Երևան, 1991, № 6, էջ 69; **Նույնի՝** Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.), С. 83-84; **Նույնի՝** Ուղիների կրօնը եւ հաւատալիքները ԺԹ-Ի. դարերում, «Յանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2010, ԾԻԴ տարի, էջ 436-494; **Նույնի՝** Кавказско-албанский фактор в процессе формирования азербайджанской этнической идентичности (Народы Кавказа в цивилизационном пространстве России. Материалы VI международного форума историков-кавказоведов, г. Ростов-на-Дону, 13–15 ноября, 2019 г.), Ростов-на-Дону, 2019, С. 505-506.

⁹⁵ Տե՛ս **Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 291-292: Ըստ վրաց Անանուն աշխարհագրի (1769 թ.)՝ Յաջի-Չելեբի խանի հայրը եղել է դավանափոխված հայ երեք (տե՛ս Վրաց աղբյուրները Յայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.): Զաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ, առաջաբանով, ներածություններով և ծանոթագրություններով՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Երևան, 1955, էջ 151, 154, տե՛ս նաև **Абдул-Латиф-эфенди**, История Шекинских ханов, Баку, 1926, С. 5):

⁹⁶ **Միրզա Աղիզեզալ-Բեկ**, Ղարաբաղ-նամե: Աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Մաղալյանի**, Երևան, 2016, էջ 42: Յաջի Չելեբի խանը Շաքին և Շամախին գրավել էր 1753 թ.-ին (տե՛ս Վրաց աղբյուրները Յայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 225):

⁹⁷ Տե՛ս **Ջալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., Բ մաս, էջ 368:

⁹⁸ Տե՛ս **Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 291-292:

⁹⁹ Տե՛ս **Ղազար քահանայ Յովսեփեան**, Նուխայ գաւառի մահմեդական հայերը (**Թովչեան Ե.**, Լոյս պատկերագրող օրացոյց հանդես 1905 թ., էջ 193):

¹⁰⁰ Ըստ Բաֆֆիի՝ Դաշբուլաղ գյուղը հիմնադրել էր Արցախի Գյուլպարաղի Մելիք-Ռուստամ Մելիք-Ալլահվերդյանը (տե՛ս **Բաֆֆի**, Խամսայի մելիքությունները (1600-1827): Նիպեր Յայոց պատմութեան համար, Վիեննա, 1906, էջ 134, 221): Մակար եպս. Բարխուտարյանցը, երկրամասում ճանապարհորդելու ժամանակ (1890 թ.) լինելով Դաշբուլաղում, գյուղի մասին թողել է հետևյալ նկարագրությունը. «...շինւած է 3 ձորակների և սեռերի վերայ. բառաժայռ լեռներ բարձրացած են գիւղի արևմտեան կողմում: Գիւղիս դիրքն արևելահայեաց է, տեսարանն դուրեկան, օդն ու կլիման և ջուրն պատուական: ...քնակչաց նախնիքն գաղթած են Ջրաբերդ և Խաչեն գաւառներից» (**Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 236-237):

դարերում այս գիւղերում հայեր ու աղւաններ էին ապրում) միջնադարեան ինկվիզիտորների գործած «քաջագործութեան» կենդանի վկաներ են»¹⁰¹:

Նկատենք, որ երկրամասով մեկ ընթացող բռնի մահմեդականացման և ուժացման աղետաբեր գործընթացներից անզիջում պայքարի գնով հաջողվել է խույս տալ Գյոքչայի, Շամախիի և Ղուբայի գավառների հայերին: Ինչպես գրում է երկրամասի հայերի պատմությանը քաջածանոթ շամախեցի հասարակական-քաղաքական գործիչ, տնտեսագետ Ներսես Աբեյանը. «Շիրվանի բնակչութիւնը, որի մէջ արմատացած է լինում Չէնգավեստի (իմա՛ զրադաշտականութեան – Գ. Ս.) կրօնը և քրիստոնեութիւնը (լուսաւորչական դաւանութեամբ, ըստ որում տեղական քրիստոնեաների յարաբերութիւնները լինում են Աղուանից կաթողիկոսարանի հետ, ինչպես երևում է մեր պատմագիրների վկայութիւններէից), մեծ ընդդիմադրութիւն է ցոյց տալիս իսլամի տարածուելուն: ...Մահամեդականութեան ահեղ հոսանքից Շիրվանում զերծ են մնում Ղուբի (իմա՛ Ղուբայի - Գ. Ս.), Գեօզչայի և Շամախիի գաւառների քրիստոնեաները, մինչդեռ Բաքուի գաւառում¹⁰² քրիստոնեայ հայերը սպառնալով են՝ թողնելով մի քանի աննշան հետքեր»¹⁰³:

Ոչ նպաստավոր էթնոգործընթացների կիզակետում հայտնված Շաքիի հայ բնակչության մի հատվածը այդ և հետագա տարիներին, թեև մահմեդական և թյուրքալեզու տարրերով շրջապատված՝ հարկադրաբար ընդունել էր մահմեդականություն և դարձել թրքախոս, այդուհանդերձ, հիմնականում պահպանել էր ազգային նկարագիրը¹⁰⁴: Իրենց իսկ խոստովանությամբ՝ «...Մենք՝ մի բուռ թրքախոս հայերս, թեև անօրէն լեռնականներին և արիւնարբու մահմեդականներին զոհ տուինք մեր թանկագին մայրենի լեզուն, մեր կեանքն ու հարստութիւնը, բայց մեր կրօնքն ու հաւատը, մեր ազգութիւնն ու մեր ս. եկեղեցին արեան գնով անխախտ ու հաստատ պահեցինք»¹⁰⁵: Ընդամիս, չնայած այդ քաղաքականությունը հանգեցրել էր բազմաթիվ գյուղերի քայքայմանը, այսուհանդերձ, հայերն ու քրիստոնեությունը դավանող ուղիները շարունակում էին մնալ երկրամասի

¹⁰¹ **Սեյրանեան Գ.**, Խանաբաղ, «Արեւ», Բագու, 1918, յունիսի 2 (20) մայիսի, № 103:

¹⁰² Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Բաքուի գավառը ներառնող Ապշերոն թերակղզում հայաբնակ գյուղեր են եղել Բալախանը, Սաբունչին, Մաշթաղան, Շաղանը, Սուրախանին, Բուզովան և Մարդաթյանը: «Մշակ» թերթի խմբագիր Ալ. Զալանթարյանը «Նամակ Բուզովայից» հոդվածում գրում է. «Պետք է նկատել, որ այդ գիւղերը առաջուց (180-200 տարի սրանից առաջ) բնակեցուած են եղել հայերով: Դրա ապացոյց կարող են համարուել եկեղեցիները թէ ամբողջ (Բուզովայում) թէ անհետացած (Բալախանում) և գանազան գերեզմանաքարերը որոնցից մեկը մի հայ կնկայ է, որ մօտ 400 տարի սրանից յառաջ մեռած է եղել» (**Զալանթարեանց Աղ.**, Նամակ Բուզովայից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1874, սեպտեմբերի 19, № 37):

¹⁰³ **Աբեյան Ն.**, Արթուրական հայ գիւղացին Անդրկովկասում (II): Բաքուի Նահանգ, «Արծա-գանք», Թիֆլիս, 1887, օգոստոսի 16, № 30, էջ 487:

¹⁰⁴ Հակառակ բռնի մահմեդականացումներին՝ դավանափոխ ու թրքալեզու հայերից շատերը կենցաղում շարունակում էին պահպանել քրիստոնեական մի շարք սովորույթներ ու ավանդու-թյուններ: Ինչպես, օրինակ, խմորին խաչի նշան դնելը և այլն: Սիմեոն կաթողիկոսն իր հիշատակա-րանում այդ մասին թողել է հետևյալ վկայակոչումը. «...որք այժմ կան անդ տաճկական հաւատով (իմա՛՝ դավանափոխ շիրվանահայերը - Գ. Ս.) զորոց բազումք վկայեն թէ՛ ունին տակաւին յարարո-ղութիւնս իւրեանց զմանս նշանս քրիստոնեական, զի առնեն ի վերայ խմորոյ զխաչ և զայլս այս-պիսիս ունիլ ասեն» (Դիւան հայոց պատմութեան, Գ գիրք, մասն Բ, էջ 417): Ի հաստատումն վերը նշվածի՝ ծառայում է նաև Ղազար քին. Հովսեփյանի հետևյալ վկայակոչումը: «Զանիցս անգամ ես հարցրել եմ թրքացած կանանցից շատերին թէ «ինչու՞՞ էք խաչ քաշում նոր հունցած խմորի վրա»: Միշտ պատասխանել են ինձ, միայն «խաչ» բառից խուսափելով թէ... մեր հօրից և պապերից մնա-ցած մեր հին սովորութիւնն է, այդ «նշանը» քաշում ենք, որ մեր խմորը ամեն ժամանակ անհատ ու անկապկաս լինի» (**Ղազար քահանայ Յովսեփեան**, Նուխույա գաւառի մահմեդական հայերը (տե՛ս **Թովչեան Ե.**, Լոյս պատկերագրող օրացոյց հանդես 1905 թ., էջ 195-196):

¹⁰⁵ **Ղազար քահանայ Յովսեփեան**, Ակնարկներ ուտիացի և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 31:

ստվարաթիվ էրևիկ ներկայություններից մեկը¹⁰⁶: Վրաց Անսանուն աշխարհագրի 1769 թ.-ին հեղինակած «Վրաստանին կից երկրների նկարագրությունը» երկում ասված է. «...Այս երկրում (իմա՝ Շաքիում - Գ. Ս.) բնակվում են շատ քրիստոնյաներ... հայեր՝ բացահայտ...»¹⁰⁷: Ականավոր բանասեր-պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Հարուստ երկիր մըն էր Շիրուան, որուն բնակչութեան կարեւոր մասը կը կազմէին Հայերը, հակառակ հայածանքներուն եւ բռնի իսլամացումներուն»¹⁰⁸: Նկատենք, որ երկրամասում այլազգի և այլադավան հանրությունների մեջ ազգապահպանության հարցում հայերի հարատևման տեսակետից մեծ դեր էր վերապահված ազգային եկեղեցուն¹⁰⁹ ու դպրոցին, որոնք ուսուցանում և գործածական էին դարձնում հայերենը: Կովկասագետ Պ. Բուսկովի վկայակոչած տվյալների համաձայն՝ 1783 թ.-ի սկզբներին Շիրվանում կար 2000, Շաքիում՝ 1000 ծուխ հայ բնակիչ¹¹⁰:

Շիրվանի ազգաբնակչությունը, այդ թվում՝ հայերը մեծապես տուժեցին Նաև Պարսկաստանի Աղա Մուհամմադ խանի՝ 1795 թ.-ի արշավանքի հետևանքով: Երբ Թիֆլիսն ավերելուց հետո Նա վերադարձավ Մուղանի դաշտ՝ ձմեռելու, զգալի ավերածությունների ենթարկեց Նաև Շիրվանը: Վավերագրի վկայությամբ՝ «Ի բանակիլ Սիամմադ շահին ի Մուղան, տարածեաց զձեռն իւր ի վերայ Շամախու և Նուխուայ՝ որ ասի Շաքի Շիրուան...: Ապա սփռեալ ի գիւղորայս ևոցա այրեցին զամենայն շինուածս...»¹¹¹:

XVIII դ. վերջերին Ռուսաստանը վերստին ձեռնամուխ եղավ նվաճելու Այսրկովկասը և մասնավորապես իր դիրքերն ամրապնդելու մերձկասպյան շրջաններում: Կոմս Վ. Չուբովի հրամանատարությամբ 1796 թ.-ի ապրիլի 30-ին սկսված ռազմական ակտիվ գործողությունների արդյունքում մայիսի 10-ին գրավվեցին Դերբենդը, այնուհետև՝ Բաբուն, Լենքորանը, Ղուբան, Շամախին, Ջավադը և Շաքին¹¹²: Չնայած ռազմական հաջողություններին՝ Եկատերինան Բ-ի անակնկալ մահվան և ծագած բազում դժվարություններին պատճառով Նոր կայսր Պավել Ա-ն 1796 թ.-ի Նոյեմբերին ռուսական զորքերին հետ քաշվելու հրաման է տալիս, որով և Այսրկովկասում ժամանակավորապես դադարեցվում են ռազմական գործողությունները¹¹³: Ռուսների հեռանալը դարձյալ վտանգավոր դրություն ստեղծեց երկրամասի հայ բնակչության համար: Ռուսական կողմնորոշում ունենալու պատճառաբանությամբ արյունարբու տիրակալ սուննի Մեհտի բեկը մեծաքանակ զորքով հարձակումներ գործեց հայկական բնակավայրերի վրա¹¹⁴: Մեհտի բեկի կազմակերպած կոտորածներից հատկապես տուժում է Շամախիի գավառի Չարգարան

¹⁰⁶ Տե՛ս **Харатьян Г.**, Этноконфессиональные процессы в зоне Шеки-Кабала (XVIII-XX вв.), «Научная мысль Кавказа», Ростов-на-Дону, 2003, № 3, С. 85-86.

¹⁰⁷ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, էջ 154:

¹⁰⁸ **Ալպոյաճյան Ա.**, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 386:

¹⁰⁹ Մատենագրական աղբյուրներում V դարից հիշատակվող Կապադակի, Բաղասականի, Հաշուի, Ցրիի, Բախաղատի և Շաքիի եպիսկոպոսական թեմերի հենքի վրա X դ. վերջերին XI դ. սկզբներին Աղվանից կաթողիկոսության ենթակայությամբ կազմավորվել են Շամախիի (Շիրվանի) և Շաքիի հայոց թեմերը: Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Շամախու հայոց թեմի սկզբնավորման հարցի շուրջ (Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարան: Տարեկան գիտա-ժողովի կյութերի ժողովածու), Երևան, 2005, № 3, էջ 870-873:

¹¹⁰ Տե՛ս **Бутков П.**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. II, СПб., 1869, С. 142.

¹¹¹ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.): Աշխատասիրությամբ **Ռ. Տ. Տիտանյանի**, Երևան, 1981, էջ 190:

¹¹² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 240:

¹¹³ **Չոբանյան Պ.**, Հայ-ռուս-պարսկական կապերի պատմությունից (XVIII դարի վերջ), ՊԲՀ, Երևան, 1991, № 2, էջ 62-63:

¹¹⁴ **Фигуни А.**, История последней столицы Ширвана (историко-этнографический очерк), «Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы», вып. 3, Баку, 1927, С. 125.

հայկական գյուղը, որտեղ «պարսիկները մի օրուայ մեջ, բացի ծերերից, երիտասարդներից, 100 մանր երեխաներ մորթեցին, իրանց վրեժը լուծելու համար»¹¹⁵: Ծանր էր նաև Շամախիի հայ բնակչության վիճակը: Շամախիի Մուստաֆա խանը սպանել տվեց նույնիսկ Հովհաննես վարդապետին, որն իբր «գրգռում էր հայերին խանի դեմ յօգուտ ռուսների»¹¹⁶:

Ռուսական կողմնորոշում ունենալու պատճառով վախենալով խաների վրեժ-խնդրությունից՝ Բաքվի, Ղուբայի, Դերբենդի և Մուշկուրի խանությունների շրջակայքում գտնվող հնուց անտի հայաբնակ գյուղերի հարյուրավոր ընտանիքներ ռուսական կառավարության թույլտվությամբ 1796-1797 թթ.-ին գաղթեցին Հյուսիսային Կովկաս: Ըստ Պ. Բուստովի՝ այդ շրջաններից գաղթեց ավելի քան 500 հայ ընտանիք¹¹⁷: Հովսեփ արքեպ. Արղությանի կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ Դերբենդից և Մուշկուրից գաղթածների թիվը 610 ընտանիք՝ 5212 շունչ էր¹¹⁸: Նրանց մի մասին ցարական իշխանությունները բնակեցրին Ղվարում և Նրա շրջակայքում՝ Մոզդոկում, Հին և Նոր Մաճառում կամ Սուրբ Խաչում (հետագայում՝ Պրիկունսկ, Բուդյոնովսկ)¹¹⁹: XIX դ. երկրորդ կեսի պատմագիր Վարդան Օձնեցի, անդրադառնալով այդ գաղթերին, գրում է. «Բազումք ի Հայոց և սակաւք ի տաճկաց անցին ի Վրաստան, ի Սոմխեթ, յԵրևան, ի Կարս և յաշխարհն Սարմատացոց՝ ի Մոզդոք և ի Ղվար»¹²⁰: «Ղարաջալլեցի» ծածկանունով հեղինակը գրում է. «Մաջառը, որ բովանդակվում է երկու միմեանցից կես վերստաչափի հեռի գիւղի մեջ Հին և Նոր: Երկու գիւղի բնակիչները ևս... գաղթած են Ղարբանդի և Ղուբայի շրջակայքում գտնուող Խաչմազ, Սոլլախալի, Քիլվար, Ղարաջալլի... գիւղերից...»¹²¹:

Այսպիսով՝ XI-XVIII դդ. ընթացքում գլխավորապես տարածքի գավթման բնույթ կրող արշավանքների շրջանում, Արևելյան Այսրկովկասի էթնովշակությանի պատկերում դեռևս պարսկական տիրապետության (V-VI դդ.), ապա արաբական արշավանքների ու նվաճումների շրջանում (VII-IX դդ.) սկսված էթնովշակությանի և ժողովրդագրական փոփոխությունների ավելի մեծ ու լուրջ բնույթ ստացան XI-XV դդ. ընթացքում՝ վաչկատուն սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլ-թաթարների, Լանկ-Թեմուրի, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական թռչվոր ցեղերի, ապա՝ ղզլբաշների ասպատակությունների շրջանում: Այնուհետև XVI-XVIII դարերի ընթացքում, երբ երկրամասը հայտնվեց երեք հզոր պետությունների՝ Պարսկաստանի, Օսմանյան կայսրության ու Ռուսաստանի ռազմաբաղաբական բախման կիզակետում, տևական պատերազմների, պարբերաբար կրկնվող ամայացնող արշավանքների, ասպատակությունների, շարունակվող էթնիկ գտումների, կոտորածների, բռնագաղթերի ու գերեվարումների պատճառով հայաբնակ մի շարք գյուղեր վերածվեցին ավերակների, զգալի չափով նվազեց հայ բնակչության թիվը, ոչնչացվեցին հոգևոր ու մշակութային ժառանգության վկայությունները. ավերվեցին, թալանվեցին վանքերն ու եկեղեցիները, մանրանկարչության բարձրարվեստ օրինակներով զարդարված ձեռագիր մատյանները: Նստակյաց զարգացած հողագոր-

¹¹⁵ Փարոս (Սմբատ Գարագաշյան), Չարգարան, «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1898, սեպտեմբերի 17, № 167:

¹¹⁶ Բաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 153:

¹¹⁷ Տե՛ս Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869, С. 94.

¹¹⁸ Տե՛ս Զորանյան Պ., Ռուսահայոց գաղթօջախի բնակչության քանակական կազմը (XVIII դ. վերջին քառորդ), ՊԲՀ, Երևան, 1998, № 3, էջ 64:

¹¹⁹ Տե՛ս Յակոբեան Ա., Հայ-թաթերի տարաբաշխվածության ու տեղահանությունների պատմությունից (ԺԸ դարի սկիզբ-ԺԹ դարի վերջ), «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. ԻԱ, Պեյրուզ, 2001, էջ 131:

¹²⁰ Վարդան Օձնեցի, Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմություն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Փոքու, Մատենադարան, ձեռ. № 4331, թ. 91բ-92ա:

¹²¹ Ղարաջալլեցի, Մաջառ (Սուրբ Խաչ քաղաք), «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1879, հուլիսի 7, № 51:

ծուրթունքը շատ տեղերում տեղի տվեց քոչվորների անասնապահական տնտեսությանը, ինչը անվերականգնելի հարված էր երկրամասի քաղաքակրթական արժեքներին: Ընդամին, հայ բնակչության նկատմամբ հալածական քաղաքականությունն ուղեկցվում էր նաև բռնի մահմեդականացմամբ ու թրթալեզվացմամբ: Ըստ ազգագրագետ, պ.գ.թ. Հրանուշ Խառատյանի՝ այդ քաղաքականությունը «օրինաչափորեն համապատասխանում էր թրթալեզու-մահմեդական միասնական ժողովուրդ ձևավորվելու գործընթացին»¹²²: Հարկ ենք համարում նշել, որ անկախ ոչ հայանապաստ ժողովրդագրական, մշակութային ու դավանական գործընթացներից, համատարած քայքայման ու ավերումների այս ողբերգական ժամանակաշրջանում Կուրի ստորին հոսանքից մինչև Կասպից ծով և Ալաշերոնի թերակղզուց հյուսիս-արևմուտք ընկած ողջ մերձկասպյան տարածքը շարունակում էր բնակեցված մնալ տեղաբնիկ հայ էթնիկ տարրով: Շաքի-Շիրվան գոտում բնակվող հայերը եկվոր թյուրքական ցեղերի կազմակերպած կոտորածներից ու հալածանքներից փրկվելու նպատակով բնակություն էին հաստատում նաև լեռնալանջերում, ձորերով ու կիրճերով մեկուսացված վայրերում, որտեղ պաշտպանվելու տեսակետից տեղանքն ավելի ապահով էր¹²³:

Արևելյան Այսրկովկասի հայերի՝ վերոնշյալ ժամանակաշրջանի տարեգրությունը եզրափակելիս հարկ է նկատել, որ Շաքի-Շիրվան գոտին Նորից հայաշատ դարձավ, երբ XVIII դ. վերջերին զգալի չափով համալրվեց Արցախից տեղափոխված հայերով: Այսպես՝ Իրանի Աղա Մուհամմադ խանի՝ 1795 և 1797 թթ.-ի ավերիչ արշավանքների և ավարառությունների պատճառած սովի ու համաճարակների հետևանքով հուսահատության եզրին հասած արցախահայության մի սովոր զանգված 1797-1798 թթ.-ին հարկադրված տեղափոխվեց Վրաստան ու Շիրվան¹²⁴: Ընդ որում, իրենց պապենական օջախներից հեռանում էին բնակչության բոլոր խավերը¹²⁵: Հայրենակիցներին պատուհասած դառը

¹²² **Խառատյան (Առաքելյան) Հ.**, Ուղիներ (Աղվանների առասպելը), «Իրան-Նամե», 1994, № 2, էջ 14: Կովկասագետ Սեմյոն Բրոնսևսկու տեղեկացմամբ՝ 1796-1897 թթ.-ին Հյուսիսային Կովկաս գաղթից հետո XIX դարի սկզբներին Ղուբայի պրովինցիայում Հին և Նոր Խաչմաս և Զիվար գյուղերից բացի դեռևս հայաբնակ էին Բարախում (I), Բարախում (II), Ղարաջալի և Ղարաղուրտ գյուղերը (տե՛ս **Броневский С.**, նշվ. աշխ., շ. II, отд. VI, гл. III, Ширван, § I (Ханство Кубинское), С. 383):

¹²³ **Տե՛ս** Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю. LXV-Бакинская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 по 1864 г. Сост. глав. ред. ком. **Н. Зейдлицем**, Тифлис, 1870, С. 89.

¹²⁴ **Տե՛ս Բաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 177, 212, 246, տե՛ս նաև **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք Բ, էջ 405:

¹²⁵ 1805 թ. մայիսի 14-ի Զյուրակչայի պայմանագրով, երբ Արցախն անցավ Ռուսաստանի հպատակության տակ, 1798-1799 թթ.-ին այդտեղ բռնկված սովի ու ժանտախտի պատճառով հեռացած մեյիթներից ոմանք սկսեցին վերադառնալ հայրենիք և զբաղվել Շիրվանում ու Վրաստանում ցրված արցախցի հայրենակիցներին հայրենի եզերք վերադարձնելու գործով: Այդ նպատակով Վարանդայի տիրակալ Մելիք-Ջումշուդը 1806 թ.-ի դեկտեմբերի 2-ին խնդրագրով դիմում է Սանկտ Պետերբուրգի Լազարյան հռչակավոր գերդաստանի ներկայացուցիչ Մինաս աղա Լազարյանին՝ հայցելով նրա միջնորդությունը ցարին՝ Շիրվան տեղափոխված հայրենակիցներին հայրենիք վերադարձնելու թույլտվություն ստանալու համար: Մելիք-Ջումշուդն այդ քայլը հիմնավորում էր Արցախում կանոնավոր գործազուրկ ստեղծելու և ռուսական զորքերին աջակցելու գործոնով (տե՛ս **Բաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 208-213): Նույն թվականին Մ. Լազարյանին համանման բովանդակությամբ նամակ են հղում նաև Արցախի հինգ մեյիթները, որպեսզի «...թոյլ տրուի նրանց հաւաքել իրանց զանազան երկրներում ցրիւ եկած ժողովուրդը Ղարաբաղում, իրանց՝ մեյիթների կառավարութեան ներքոյ...» (նույն տեղում, էջ 214): Կովկասի կառավարչապետ Ի. Գուրդուխչը, ընդառաջելով մեյիթների խնդրանքին, 1807 թ.-ի դեկտեմբերի 14-ի հրամանագրով հանձնարարում է փոխգնդապետ Տիխոնովսկուն Շիրվանի խանությունից վերադարձնել Արցախի բնակիչներին (տե՛ս **Մաղապյան Ա.**, Արցախի մեյիթությունները և մեյիթական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 230): Սակայն հետագա վավերագրերը փաստում են, որ զանգվածային վերադարձ, որպես այդպիսին, տեղի չի ունե-

ճակատագիրը խորապես հուզել է Մակար եպս. Բարխուտարյանցին¹²⁶, որը ցավով գրել է. «Տրուած եւ գերուած հայեր... միլիոնաւոր (նկատի է ունի մեծ քանակութիւնը - Գ. Ս.) հայ բնակիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած: ...Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի սովին եւ ժանտախտին. մի մասն գերի գնաց Պարսկաստան, մի մասն գաղթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Շաքի եւ Շամախի, մի մասն Կախէթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Ղուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա»¹²⁷: Փոքր-ինչ առաջ անցնելով՝ նշեմք, որ այս դեպքերն իրենց արձագանքն են գտել նաև XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի (Յովսէփ Յովսէփյանց) «Թարիխ-ե Սաֆի» («Եմարտացի պատմութիւն») պարսկերէն պատմագրական երկում, որում հեղինակը գրում է. «Երեք տարի Ղարաբաղում երկնային ու երկրային աղետի՝ [երաշտի] հետևանքով անբերրիություն ու սով էր: Այնտեղի բնակչության մեծ մասը իր օրվա հացն ապահովելու համար ցրվել էր Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաղաղի և [խարևան] մյուս երկրները»¹²⁸: Գեն. Պավել Ցիցիանովի՝ 1805 թ.-ի մայիսի 12-ին Ալեքսանդր I-ին հղած զեկուցագրում Շիրվան տեղափոխված հայերի թիվը նշվում է 8000 տուն¹²⁹: Ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ Շիրվանի վիճակում հաստատվել էր շուրջ 12.000 տուն¹³⁰:

Հաստատվելով Շիրվանում՝ արցախահայերը համայնել են հնաբնակ հայերի թիվը՝ երկրամասում հետզհետե կազմավորելով սովոր բնակչությամբ հայաբնակ գոտի: Եսայի Հասան-Ջալալյանցը հավաստում է. «Եւ երկիրն էր (իմա՝ Բուն Աղվանքը - Գ. Ս.) բարեյի և շէն և մարդաշատ, **թէ հայ ազգօք, որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յուլմբ անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան զտեղականսն.** (ընդգծումը մերն է - Գ. Ս.) և եթէ այլ ազգօք՝ որ բնիկ ի յերկրէն են...»¹³¹: Արցախահայերը Շաքի-Շիրվանում հիմնադրեցին շուրջ հարյուր գյուղ¹³²: Իրենց համար բնակության Նոր վայրեր ընտրեցին Նախկինում հայաբնակ և այժմ դատարկված կամ մասամբ բնակեցված հնավանդ գյուղերը, որտեղ գրեթէ առանց բացառության պահպանվել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ եկեղեցիներ, արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով գերեզմանոցներ: Գյուղերի մեծ մասը վերականգնվեց նույն տեղում և շատ դեպքերում նույն անվան տակ շարունակեց պահպանել իր գոյությունը¹³³:

Արցախահայերն իրենց գործիմացությամբ և անսպառ եռանդի շնորհիվ էապես նպաստեցին երկրամասի հայերի սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային կյանքի

ցել: Այն մասամբ կատարվել է Վրաստանից ու Շաքիից: Այսպես՝ 1817 թ.-ի կետերին 187 ընտանիք Շաքիից վերադարձել էր Արցախ (տե՛ս Акты, собранные Кавказской археологической комиссией (այսուհետ՝ АКАК), т. VI, Тифлис, 1874, ч. I, док. № 1081, С. 721), իսկ 1820 թ. Կախէթից որոշ ընտանիքներ վերադարձել էին ոչ թէ Արցախ, այլ՝ Շիրվան (տե՛ս **Սմբատեանց Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 140): Բաֆֆին այդ առիթով գրում է. «Թեւ Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը Վրաստանից տեղափոխուեցաւ իւր հայրենիքը, բայց դարձեալ դեռ բաւական թուով մնացել էին այնտեղ: Շամախու գաւառը գաղթողներից դեռ ոչ ոք չէր վերադարձել» (**Բաֆֆի**, նշվ. աշխ., էջ 216):

¹²⁶ Երախտաշատ հոգևորական Մակար եպս. Բարխուտարյանցը ծննդյամբ Արցախի Խանաձախ գյուղից էր և խորապես իրազեկ հայրենի Արցախի ժողովրդագրական տեղաշարժերին:

¹²⁷ **Բարխուտարեանց Ս.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ Ը:

¹²⁸ **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, Եմարտացի պատմություն: Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները **Զ. Կոստիկյանի**, Երևան, 2000, էջ 73:

¹²⁹ Տե՛ս АКАК, т. II, Тифлис, 1866, док. № 1436, С. 703, տե՛ս նաև **Լեո**, Հայոց պատմություն, հ. Դ, Երևան, 1984, էջ 252:

¹³⁰ Տե՛ս **Բելնազարեանց Ա.**, Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, էջ 242:

¹³¹ **Եսայի Հասան-Ջալալեանց**, էջ 26:

¹³² Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները՝ հորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 12:

¹³³ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, էջ 4:

հետագա առաջընթացին: Լրանց ջանքերով ևորահիմն գյուղերում կառուցվեցին ու վերականգնվեցին եկեղեցիներ, բացվեցին եկեղեցական-ծխական դպրոցներ և այլն¹³⁴:

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CIS-CAUCASUS (11TH-20TH CC.) (PART 1)

GEVORG STEPANYAN

NAS RA Institute of History, Department of History of Armenian Colonies and Diaspora, Head, Doctor of Sciences in History, Professor, Yerevan, Republic of Armenia

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature).

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study have been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the Muslim religion of the conquerers. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial “Azerbaijan” formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990).

The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in 1915-1916 in Western Armenia. Therefore, this policy should be described as a continuation and an integral part of the Genocide of Armenians, as the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Cilicia to Baku), was a consequence of the implementation of a comprehensive pan-Turkic program.

There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Keywords: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

¹³⁴ Մանրամասն տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Արցախահայերի քաղաքակրթական ավանդը Շիրվանի և Ապշերոնի զարգացման գործում (իսամառոտ ակնարկ): Ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարյանի 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 26-57:

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ЧАСТЬ 1)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и
Диаспоры Института истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв., на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования.

На основе сопоставления фактов история проблемы представляется следующими этапами: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнами, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага-Могамед-хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована из родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец – в период советского периода в 1920-1990 гг.

В статье обосновывается тот факт, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине, так же, как младотурки осуществили геноцид западных армян в 1915-1916 гг. в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как геноцид армян в своем географическом охвате (от Киликии до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма.

Хотя в исторической литературе неоднократно обращались к рассматриваемой проблеме, однако она не становилась предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, геноцид, депортация.*